

Рівненський державний гуманітарний університет
Інститут психології та педагогіки РДГУ
Психолого-природничий факультет
Кафедра загальної психології та психодіагностики

ДИПЛОМНА РОБОТА
Освітній ступінь «Магістр»

НА ТЕМУ:

**«Соціально-психологічна корекція
агресивної поведінки у підлітковому віці»**

Виконала: здобувачка другого
(магістерського) рівня вищої освіти за ОПП
«Психологія» зі спеціальності – 053
Психологія II курсу, групи МП-61 (з/в)
Боса Ірина Олексіївна

Керівник
д. психол. н., проф. Павелків В.Р.

Рецензент
к.психол.н., доц. МЕГУ Михальчук Ю.О.

Рівне – 2021

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	
1.1. Агресивна поведінка підлітків як соціально-психологічна та педагогічна проблема	7
1.2. Соціально-психологічні та психолого-педагогічні особливості формування та прояву агресивної поведінки у підлітковому віці.....	19
<i>Висновки до першого розділу</i>	27
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
2.1. Особливості організації та проведення дослідження агресивної поведінки у підлітковому віці.....	29
2.2. Аналіз результатів дослідження агресивної поведінки у підлітковому віці.....	30
<i>Висновки до другого розділу</i>	34
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
3.1. Соціально-психологічні та психолого-педагогічні умови організації корекційних заходів щодо зниження рівня прояву агресивної поведінки у підлітковому віці.....	36
3.2. Особливості впровадження та апробації програми корекції агресивної поведінки у підлітковому віці.....	43
<i>Висновки до третього розділу</i>	52
ВИСНОВКИ	55
Список використаних джерел	48
ДОДАТКИ	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. В даний час проблема агресії актуальна, тому що ми стикаємося з нею щодня на вулиці, у школі. Посилилася демонстративна поведінка по відношенню до зовнішнього середовища. У крайніх формах стали виявлятися жорстокість та агресивність. Різко зросла злочинність серед підлітків. Зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства.

В умовах зміни системи цінностей, що регулюють відносини особистості з суспільством, особливо важко доводиться підліткам, для яких характерні моральні поняття та ідеали ще не сформувалися. У підлітковому віці, в силу складності та суперечливості етапу дорослішання, внутрішніх та зовнішніх умов їх розвитку, можуть виникати ситуації, що порушують нормальний хід особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для прояву агресивної поведінки.

Проблема агресивної поведінки підлітків викликає науково-практичний інтерес багатьох дослідників. Однак спроби пояснення агресивних дій молодих людей ускладнюються тим, що не тільки в повсякденній свідомості, а й у професійних колах і в багатьох теоретичних концепціях, явище агресії отримує дуже суперечливі тлумачення, заважаючи як його розумінню, так і можливості попередження та корекції агресивної поведінки.

З'являються все нові види поведінки, що відхиляється: підлітки беруть участь у воєнізованих формуваннях політичних організацій екстремістів, в рекеті, співпрацюють з злочинцями, займаються проституцією і сутенерством. Деструктивна поведінка підлітків є реакцією на складні зміни у суспільстві, породжується соціальною стратифікацією сімей.

Отже, актуальність даної проблеми є суперечливою, тому що агресивні підлітки призводить до порушень суспільного порядку, провокуючи соціальну нестабільність суспільства.

По порівнянню з останнім минулим, зросла кількість тяжких злочинів, звичайна свідомість фіксує збільшення конфліктів і фактів агресивної поведінки.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та практичним шляхом перевірити ефективність програми соціально-психологічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – особливості соціально-психологічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Гіпотезою дослідження є припущення про те, що соціально-психологічна корекція в умовах навчального закладу дозволить знизити підвищену агресивність підлітків.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми дослідження.
2. Дослідити особливості агресивної поведінки підлітків.
3. Розробити і апробувати програму соціально-психологічних заходів з корекції агресивної поведінки підлітків.

Методи дослідження:

1. Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження.
2. Емпіричні методи: спостереження, бесіда, тестування.
3. Методи кількісної та якісної обробки даних.

Експериментальна база дослідження була розгорнута у Рівненській спеціалізованій школи I-III ступенів №15 (м. Рівне). Емпіричним дослідженням було охоплено учнів 9-11-х класів загальною кількістю 54 особи, віком 14-17 років.

Етапи дослідження:

Перший етап – вивчення літературних джерел з проблеми дослідження, розробка понятійного апарату, визначення об'єкта та предмета дослідження, формулювання гіпотези, підбір методик, проведення дослідження, обробка отриманих результатів.

Другий етап – розробка та апробація програми соціально-психологічної та психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Третій етап – повторне дослідження, обробка результатів дослідження, оформлення результатів.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Проблемами агресивної поведінки, її формуванням та профілактики займалися такі вчені як Ч. Бекарло, М. Вебер, Е. Феррі, Г. Парсонс та інші. Методологічні основи вивчення агресивної поведінки представлені й у вітчизняних теоріях В. Афанасьєва, Я. Гілінського, М. Левітова, В. Павелківа та інших. Проблемі прояву агресивних форм поведінки у підлітків, викликаних несприятливим становищем дитини у системі внутрішньо сімейних відносин, присвячені роботи Ю. Вишневського, І. Горькової, Г. Гурко, О. Єлізарова та інших. Вплив шкільного середовища в процесі соціалізації молоді, а також його роль у профілактиці агресивної поведінки учнів представлені в роботах Б. Алмазова, В. Афанасьєва, В. Степанова.

Практичне значення дослідження: розробка методичного інструментарію для профілактики та корекції агресивної поведінки з метою попередження деструктивних поведінкових конструкцій у підлітковому віці.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел (78 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 80 друкованих аркушів. Робота ілюстрована 3 таблицями та 4 рисунками.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Агресивна поведінка підлітків як соціально-психологічна та педагогічна проблема

Нині проблема агресивної поведінки стоїть досить гостро і дедалі більше привертає увагу різних фахівців, зокрема педагогів, психологів, соціальних педагогів.

Нестабільність політичного, економічного, соціального стану є важливим чинником зростання агресії серед населення. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в суспільстві, негативно позначаються на психології людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Також велику роль відіграють засоби масової інформації, кіно, мережа Інтернет, які регулярно пропагують культ жорстокості та насильства.

Агресивна поведінка особливо яскраво проявляється у підлітковому віці, коли підліток у процесі розвитку особистості та впевненості у собі як самостійний дорослий висловлює своє невдоволення тим, що відбувається, свій гнів, через прояв агресивної поведінки. Агресивна поведінка поширена у зв'язку з інтенсивним психофізичним розвитком, активною асиміляцією різних форм поведінки досить часто у підлітковому віці.

Говорячи про агресивну поведінку підлітків, необхідно сказати про психолого-педагогічні особливості підліткового віку. Відповідно до вікової періодизації Д. Ельконіна існує: молодший підлітковий вік (12-15 років); старший підлітковий вік (15-18 років) [74].

Центральним процесом підліткового віку є відкриття власного «Я». Новим та головним видом психологічної діяльності для підлітків стає рефлексія та самосвідомість. Ось чому підлітків так приваблює можливість дізнатися щось нове про себе, про свої здібності.

Мислення підлітків набуває особистісний, емоційний характер, що з самовизначенням підлітка та її прагненням вироблення свого світогляду. Самосвідомість юнаків та дівчат переважно спрямована у майбутнє. Цей вік сповнений романтизму і водночас побоювань, як складеться життя майбутньому.

В емоційній сфері підлітків зберігається підвищена вразливість, чутливість, а піднесений настрій часто-густо змінюється депресією. Дуже болісно сприймається як їхня власна зовнішність, так і їх здібності, при цьому способи вираження емоцій стали ширшими і краще контролюються. Підліток може бути здатний відчувати глибокі «дорослі» почуття, серйозні і стабільні почуття [10].

Значною мірою психолого-педагогічні домінанти розвитку визначаються кардинальними змінами в організмі дитини, швидким процесом статевого дозрівання. Особлива роль належить прискоренню фізичної та фізіологічної освіти. Поява у підлітка почуття зрілості одна із центральних психологічних новоутворень його віку. Це зумовлено змінами у фізичному та статевому дозріванні, розвитком соціальних функцій, розширенням прав та обов'язків у сім'ї. При цьому дитина має бути незалежною, допомагати дорослим і користуватися повагою з боку дорослих.

Молоді люди дуже чутливі до зовнішніх форм поведінки з собою як із «дорослими». Чітко видно тяжіння зовнішніх форм зрілості (ходьба, одяг, розмови), які можуть набувати негативні форми (куріння, пияцтво, нав'язливі звуки, різкі шуми тощо.).

У цьому віці слід ідентифікувати себе сексуально. Тому в підлітковому віці, коли відбуваються швидкі процеси статевого

дозрівання, хлопчики і дівчатка вкрай пильно ставляться до зовнішніх і внутрішніх змін, що відбуваються в них. Це природні та спонтанні процеси, які не повинні відбуватися власними силами, а вимагають добре продуманого педагогічного регулювання [15, с. 147].

Результат – орієнтація на характеристики «справжнього чоловіка» та «справжньої жінки». Модель можуть бути батьки, герої кіно, книги, однолітки, які виділяються з навколишнього світу деякими особливими якостями та визначними досягненнями, також можуть стати зразком для наслідування.

Дорослі також стають зразком для наслідування діяльності. Підлітки опановують багато корисних навичок і вмінь у спілкуванні з ними. Притягнення до дорослих – це суперечливе та складне явище. У психолого-педагогічному плані є низка протиріч:

- протиріччя між фізичним, фізіологічним відчуттям дорослої та повторною реанімацією дитини, офіційним статусом школяра;
- суперечність у відносинах з дорослими;
- протиріччя між «необхідністю» та «небезпекою».

Перетворення спілкування між підлітками у самотійну діяльність. Комунікація виходить далеко за рамки навчання, стаючи набагато більш значущою, складнішою, різноманітнішою, ніж для молодших учнів. Спілкування з однолітками цінніше для підлітків, ніж спілкування з батьками та сусідами.

Пошук взаєморозуміння та взаємодії є основним змістом спілкування підлітків. Усе це спрямовано формування ідеалу друга, виправлення недоліків як іншого, а й себе. Ідеал підліткових відносин – «завжди разом, все навпіл». Звідси і випливає вимога: взаємна відвертість, співчуття та вміння зберігати таємницю. Взяті разом вони формують здатність орієнтуватися на вимоги колег, враховувати їх. Відверті розмови – це більшість спілкування підлітків. Вони включають обмін інформацією, узгодження оцінок і вироблення спільних позицій. Навіть «банальні»

розмови мають велике психологічне значення у пізнанні величезного світу людських відносин [20].

Необхідність заявити про себе, зайняти гідне місце у команді. Це одна з найважливіших, фундаментальних потреб підлітків. Якщо для дошкільнят найавторитетнішою була думка батьків, для молодших школярів найбільш переконливою – думка вчителя, то для підлітків – думка однолітків, найбільш значущою – колектив класу. Підлітки дуже болісно реагують на кожен факт, який шкодить їхньому престижу в очах товаришів.

Успішно долати труднощі дозволяє батькам та вчителям знання цих особливостей. Якщо вони не будуть прийняті до уваги, у підлітків можуть розвинутися постійні відхилення у поведінці та моральному розвитку, що зрештою призведе не лише до провин, але й до скоєння правопорушень.

Процес самоствердження може йти по-різному, але головне – це «програвання ролей», і те, що стверджує підліток. З них найбільш характерні такі:

- «розумні» – підлітки, які претендують на визнання своїх інтелектуальних здібностей;
- «сильні, хоробрі, вольові» – підлітки, що зарекомендували себе як спортивні досягнення, що відрізняються від своїх однолітків хорошим фізичним розвитком, що перевершують їх за силою;
- «активісти» – це підлітки, які опинилися в активній громадській діяльності;
- «талановиті» – це підлітки, чиє самоствердження йде шляхом розвитку певних творчих здібностей;
- «захоплені» – підлітки, які мають потяг до таких сильних захоплень;
- «надійний друг, вірний супутник» – підлітки, головна перевага яких – вміння бути друзями, вірність дружнім зобов'язанням, неписаний «кодекс честі» [21].

Важливо мати на увазі, що якщо підліток не задоволений вищезазначеними ролями, які є позитивними або навіть сумнівними, він може піти шляхом негативного самоствердження, граючи роль «опозиціонера», «нереаліста», «лідера» (неформального лідера). Ці учні демонструють своє негативне ставлення до вчителів, норм класного і шкільного життя, до навчання, до виконання домашніх завдань, вони вдаються до грубого фізичного тиску, щоб підпорядкувати собі, залякати однокласників. Часто використовують силу вуличних приятелів із неформальних груп, загрожують зв'язком із ними тощо [26].

Звичайно, що ці дії не можуть залишитися без педагогічної уваги та відповідних санкцій. Зрештою, середовище психологічної ізоляції розвивається навколо «важкого», створюючи емоційний дискомфорт. Існує синдром «виштовхування із загальних рядів», який створює дефіцит корисної комунікації. Щоб компенсувати це, підлітки шукають спілкування поза класом, у школі, на вулиці, у неформальних групах. Тут вони швидко знаходять партнерів із комунікації, які, як і вони, почуваються «ізгоями» у класах, шкільних групах. Між ними виникає порозуміння, формуються спільні цінності та орієнтації, які не лише спотворені, а іноді й асоціальні. Такий погляд підштовхує підлітків до скоєння правопорушень та навіть злочинів. Дуже важко вивести підлітків із неформальних асоціацій [30].

Створення ситуації успіху у найбільш важливих видах діяльності для підлітків є найбільш ефективним способом запобігання негативним тенденціям у поведінці та моральному розвитку підлітків. Саме в цей період вони стабілізуються, якщо сталися у попередньому періоді.

Новоутворення даного віку є: почуття дорослості; розвиток самосвідомості, формування ідеалу особистості; схильність до рефлексії; інтерес до протилежної статі, статеве дозрівання; підвищена збудливість, часта зміна настрою; особливий розвиток вольових аспектів; потреба у

самоствердженні та самовдосконаленні, у діяльності, що має особистісний сенс; самовизначення.

У цьому віці настає криза звільнення від дитячої залежності. Це час культурного відродження: відкриття «я», виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності. У підлітка є бажання створити щось, що проявляється у сфері ідей та засвоєних знань. Для підлітків у віці моральні цінності та особисті якості (незалежність, мужність, воля) стають предметом самоосвіти.

Якщо розглядати вивчення проблеми агресії в психолого-педагогічній літературі, слід спочатку звернутися до наукових праць видатного вченого минулого століття Ч. Дарвіна [78, с. 56]. У його роботі «Про вираження емоцій у людей і тварин» ціла глава присвячена емоціям, що супроводжують агресію та відіграють роль розвитку агресивної поведінки – гніву, презирству, роздратуванню та заздрощів. Серед біологічних підходів до агресії велике значення має внесок етіології, яка займається порівняльним вивченням поведінки тварин і людини.

Один із творців цієї науки є К. Лоренц, основне його припущення полягає в тому, що організм безперервно накопичує агресивну енергію. Чи призведе ця енергія до прояву агресивної поведінки, залежить від двох факторів:

- кількість накопиченої в організмі у певний момент агресивної енергії;
- сили зовнішнього впливу, здатного викликати агресивну реакцію [38, с. 53]. К. Лоренц визначає, що й рівень енергії стає занадто високим і не вивільняється з допомогою зовнішнього стимулу, відбувається переповнення, що зумовлює спонтанної агресії. Автор бачить можливості для контрольованого та соціально прийняттого вивільнення агресивної енергії, наприклад, у спортивних змаганнях. У цьому випадку рівні агресивної енергії можуть утримуватися нижче за критичний поріг,

нижче якого ймовірно спалахи насильства та інші надзвичайно руйнівні форми агресії [38, с. 31].

Ця проблема була досить докладно висвітлена в роботах З. Фрейда, у його пізнішій інтерпретації, агресія спочатку має характер самоагресії, будучи проявом інстинкту смерті. Представляючи агресивну теорію, З. Фрейд звертає увагу до дві основні сили, що становлять невід'ємну частину людської природи: інстинкт життя (ерос) та інстинкт смерті (танатос). У той час як «ерос» штовхає людину на пошуки насолоди, «танатос» націлений на самознищення. Таким чином, агресивні дії по відношенню до іншої людини розглядаються як механізм вивільнення деструктивної енергії, спосіб, що захищає внутрішню психічну стійкість суб'єкта, що діє. Коли агресія проливається, вона веде до руйнування культури та варварства; коли вона діє на внутрішній арені, вона веде до самознищення; коли вона пригнічена до неврозу. Фрейд також вводить поняття катарсису, визнаючи можливість вивільнення руйнівної енергії через неагресивну експресивну поведінку (наприклад, жарти), але з тимчасовими ефектами. На його думку, агресія - це неминуча властивість людської поведінки, непідвладне індивідууму [66, с.74].

Розуміння феномена агресії у К. Юнга найближче до позиції З. Фрейда. Серед архетипів, які складають його запропоновані моделі особистості, є «тінь», яка представляє всі темні сторони людського «Я». Автор підкреслює, що тінь відповідає за всі агресивні прояви та деструктивні тенденції [77, с.118].

Виникнення агресії як боротьбу задоволення потреб, що виявляються у всіх аспектах людського життя пояснює А. Адлер. На його думку, чиста агресія – це жорстокість, але вона може трансформуватися та виявлятися у соціально прийнятних формах, таких як спорт. Аналізуючи проблему агресивності, автор показує, що «агресивність - це якість свідомості, що організує його діяльність та прагнення подолати вороже почуття неповноцінності» [1, с. 189].

Докази соціальної детермінованості агресії наводить Е. Фромм. Він розумів агресію як заподіяння шкоди. У своїх дослідженнях він аналізував такі прояви агресії, як некрофілія та садизм. Е. Фромм сконцентрував увагу й не так агресивному поведінці, скільки з його суб'єктивної боці, анатомії, аналізуючи внутрішні чинники агресивних тенденцій та його мотивацію. Власне кажучи, автор визначив агресію як навмисне заподіяння шкоди як людині чи тварині, а й будь-якому неживому об'єкту загалом. З погляду цієї ширшої точки зору, в цілому, всі дії цього «деструктивного» типу є агресивними, всі вони мають загальну психологічну природу, подібну мотивацію і є реакцією агресивних імпульсів [67, с. 95].

Виникнення агресії наявністю внутрішніх невирішених конфліктів, таких як бажання перемогти когось і ненависть до себе та страх відплати пояснює К. Горні. Він приходить до висновку, що поведінка такої людини вважається нестабільною, безвідповідальною та негативістською [73, с. 67].

Фундаментальний сучасний розвиток проблеми агресії представлений у роботах Р. Берона та Д. Річардсона. Автори визначають агресію як «поведінка, спрямоване на заподіяння шкоди чи шкоди будь-якій іншій живій істоті з метою уникнути такого поводження з самим собою» [11].

У вітчизняній літературі П. Кавеліним було представлено психологічний підхід, який вважає, що «агресивні дії людини обумовлені його агресивністю, як психологічними властивостями особистості». Він пропонує таке визначення агресивності: «Агресивність - це стабільний набір особистісних якостей, що сприяють збігу необхідності та мети насильницької поведінки» [28, с. 92].

«Агресивність – це психічне явище, що виражається у прагненні насильницьким діям у міжособистісних відносинах» за визначенням Н. Платонової. Більшість дослідників наполягають на тому, що дійсно

адекватне визначення агресії має співвіднести з наміром нападника. Проте майже всі теоретики згодні про те, що агресія – це навмисне дію, відсутнє загальне розуміння цілей, переслідуваних агресорами [54, с. 117]. Розглянемо поняття «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка» у педагогічних та психологічних словниках. Слово «агресія» походить від слова *adgradi*, що означає «рухатися» [48, с. 19].

У психологічному словнику В. Зінченко та Б. Мещерякова пропонують таке визначення агресії: «агресія – мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормі, правилам законів співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди одухотвореним та неживим об'єктам нападу; агресивність – не викликана об'єктивними обставинами властивість чи риса особистості, що виявляє тенденції нападати, завдавати шкоди людям; агресивне поведінка – одне з форм реагування різні несприятливі у фізичному та психічному відношенні життєві ситуації» [56, с. 18].

Г. Паренс, відстежуючи особливості агресії, вважає, що агресія проявляється у формі агресивної поведінки чи агресивних дій. Це форма реакцію різні фізичні чи психологічні несприятливі життєві ситуації, які викликають стрес, розчарування. З психологічної точки зору це один з основних способів вирішення проблем, пов'язаних із збереженням індивідуальності та ідентичності, захистом та зростанням самооцінки, самоповаги, рівня претензій, а також із збереженням та посиленням контролю над навколишнім середовищем, необхідною суб'єкту. Агресивні дії служать: засобом досягнення мети, методом психологічної допомоги, методом задоволення потреб. Г. Паренс доводить, що агресивна поведінка складається з трьох компонентів: когнітивного, емоційного та вольового [50].

Пізнавальна складова включає розуміння ситуації, мета ідентифікації об'єкта і мети, обґрунтування мотиву агресії. Емоційна складова – легке виникнення негативних емоцій. Нарешті, вольовий компонент є

цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, впевненість та ініціативність, готовність і мотив до майбутньої діяльності [50, с. 56].

У сучасній літературі виділяють дві форми агресивної поведінки [1]:

- вербальна (мовна, словесна) агресія – це словесне вираження негативних почуттів, емоцій, намірів у неприйнятній у цій мовній ситуації формі (вплив на людину за допомогою слів – образ, загрози, залякувань).

- фізична агресія – акт агресії, що вчиняється з наміром завдати прямої шкоди або травми іншій людині або об'єкту (завдання фізичних травм, завдання матеріальних збитків, вандалізм та ін.).

Е. Фромм вважає, що можна виділити два види агресії: доброякісна та злоякісна. Доброякісна проявляється під час небезпеки та носить оборонний характер. Щойно небезпека зникає, скасовується ця форма агресії. Злоякісна агресія є деструктивністю, руйнівністю, жорстокістю; найчастіше спонтанна, не обґрунтована та пов'язана зі структурою особистості [67].

Також виділяють зовнішню та внутрішню (аутоагресію) агресію. Зовнішня агресія є агресивною поведінкою, спрямованою на оточуючих і зовнішні предмети.

Аутоагресія є різновид агресивної поведінки, при якому ворожі дії з якихось причин (переважно соціальним, коли об'єкт, що викликав агресію, недоступний, занадто сильний, є певною мірою невразливим) не можуть бути звернені на дратівливий об'єкт і спрямовуються особистістю на саму себе [54].

Особливе місце у психолого-педагогічних дослідженнях займає агресія у дітей підліткового віку. Д. Журавльов розглядає період 13-16 років як безперервну багаторічну вікову кризу. У цей час дорослішають хлопці та дівчата стикаються з двома конкуруючими потягами: потребою близькості й приналежності до іншого та бажанням зберегти й утвердити власну ідентичність [24, с. 185].

«У підлітковий період відбуваються соціальні цінності та формування життєвої позиції, психологічні та особистісні процеси розвитку дитини відбуваються не гладко, а різко та суперечливо» – пишуть Н. Першеїна та М. Заостровцева. Підліток – не дитина, а й не дорослий. Почуття дорослості у підлітка виявляється у прагненні незалежності, у бажанні, щоб старійшини поважали гідність його особистості, щоб до них ставилися з його думкою. Його поведінка характеризується емоційною нестабільністю та чутливістю, сором'язливістю та агресивністю, напруженістю та конфліктними відносинами з іншими людьми, а також схильністю до крайніх оцінок та міркувань. Агресивність у підлітковому віці можна як імітацію негативних «дорослих» моделей поведінки [51, с. 98].

«У кожного віку є свої специфічні потреби та способи їх задоволення, які породжують ту чи іншу поведінку. Найчастіше потреби підлітків перевищують реальні можливості задоволення. Існує конфлікт між прагненням задовольнити перебільшені потреби та дуже обмеженими засобами, можливостями та потенціалом для їх задоволення. Такий конфлікт призводить до емоційної напруги, накопичення негативних та агресивних почуттів» – визначає М. Левітов, досліджуючи проблему агресивної поведінки підлітків [36, с. 53].

«Метою агресії для підлітків може бути як фактичне заподіяння страждань жертві, так і використання агресії як способу досягнення іншої мети. Агресія може бути спрямована на зовнішні об'єкти (людей чи об'єкти) або на себе (тіло чи людину)» – наголошує О. Змановська [27, с. 84].

«Агресія може бути спрямована на: оточуючих людей поза сім'єю, лише на близьких людей, тварин, самих себе, на зовнішні фізичні об'єкти на символічні та фантастичні об'єкти» – вважає Н. Платонова [54, с. 16].

«Найчастішими проявами агресії є конфлікт, наклеп, тиск, примус, негативна оцінка, погрози чи застосування фізичної сили. Латентні форми

агресії виражаються в уникненні контактів, бездіяльності з метою заподіяння комусь шкоди, самопошкодження та самогубства», – пише Г. Лорено. Він також підкреслює, що внутрішні сприйняття агресії можуть бути ідеями, фантазіями та афектами. Наприклад, підліток може виношувати ідеї насильства проти когось; він може мати справу з гвалтівником лише у своїх фантазіях або відчувати сильний ефект [37, с. 11]. Всі перераховані вище ефекти спостерігаються у значної кількості старших підлітків.

Слідкуючи за проблемою підліткової агресивності, Г. Бреслав зазначає, що поступово агресія змінюється складнішими засобами поведінки, опосередкованими соціальними нормами та моральними проявами. І лише в певній категорії дітей агресія залишається і, більше того, продовжує розвиватися, трансформуватися у стійке негативне сприйняття та ставлення до оточуючих. Він доводить, що агресивні дії можуть бути різними формою. До них відносяться дитячі витівки та ігри, підліткові суперечки, бійки та конфлікти [10, с. 13].

Такі форми агресивної поведінки підлітків, як ситуаційно-агресивні реакції (у вигляді короточасних реакцій на конкретну ситуацію); пасивно-агресивна поведінка (у вигляді бездіяльності або відмови від чогось); активну агресивну поведінку (у вигляді деструктивних чи насильницьких дій) розглядає І. Зиміна [26, с. 85].

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку, Н. Дубінко визначає: недостатній розвиток інтелекту, недооцінену самооцінку, низький рівень самоконтролю, нерозвинені комунікативні навички, підвищену збудливість нервової системи [22, с. 53].

А. Хван аналізує такі причини агресивної поведінки підлітків, як виражене бажання домінувати над людьми та використовувати їх у своїх цілях, схильність до руйнування, орієнтація на заподіяння шкоди оточуючим [72, с. 35].

М. Станкін вивчає зовнішні чинники, що впливають умови формування агресивної поведінки. Одним із найбільш обговорюваних питань є вплив засобів масової інформації на агресивну поведінку підлітків. Автор є прихильником негативного впливу ЗМІ, виходить із того, що люди вчать поводитися агресивно, насамперед, спостерігаючи за чужою агресією. Механізм формування агресивної поведінки за допомогою телебачення може виглядати таким чином: надмірний ентузіазм до телепередач, агресивні фантазії, ототожнення себе з персонажем, оволодіння агресивним способом вирішення проблем та вплив на людей за допомогою агресії [63, с. 256].

І. Фурманов визнає сім'ю основним соціальним джерелом формування агресивної поведінки підлітків. Він вказує на те, що агресія проявляється не тільки до ворогів, незнайомих людей або конкурентів. Психологічне чи фізичне насильство не є рідкістю для багатьох сімей. Як зазначає автор, на формування агресивної поведінки дитини впливають різні сімейні фактори, такі як низький рівень згуртованості сім'ї, конфлікти, недостатня близькість між батьками та дитиною, несприятливі взаємини між дітьми, неадекватний стиль сімейного виховання [70, с. 90].

Таким чином, агресивна поведінка є деструктивною, руйнівною формою поведінки, спрямованою на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів. Виділяють дві основні форми агресивної поведінки: вербальна та фізична. Існують два види агресії: доброякісна, яка з'являється в момент небезпеки і носить захисний характер, і злоякісна, яка є деструктивністю, жорстокістю. Також виділяють зовнішню агресію, спрямовану на оточуючих та зовнішні предмети, та внутрішню агресію, спрямовану людиною на самого себе.

1.2. Соціально-психологічні та психолого-педагогічні особливості формування та прояву агресивної поведінки у підлітковому віці

Число підлітків з агресивною поведінкою, що проявляється у порушенні громадського порядку, хуліганстві, вандалізмі, алкоголізмі, наркоманії тощо, з кожним роком збільшується. Зростання агресивності серед молоді пов'язане, насамперед, із загальною соціальною напруженістю та дисбалансом усього суспільства. З'являються нові види асоціальної поведінки: підлітки беруть участь в екстремістських воєнізованих угрупованнях, займаються рекетом, співпрацюють з мафією, займаються проституцією та сутенерством, вчиняють тяжкі злочини. Інтерес психологів до вивчення підліткового життя високий і стабільний.

Агресивна поведінка проявляється у людині під впливом його індивідуальних особливостей. У виникненні агресії беруть участь такі фактори, як вік, індивідуальні особливості та зовнішні фізичні та соціальні умови. Але вирішальна роль формуванні агресивної поведінки індивіда, на думку більшості дослідників цього питання, відводиться його соціальному середовищу. Старший підлітковий вік одна із непростих етапів розвитку. Він включає період розвитку дітей віком від 14 до 16 років, що відповідає віку учнів 9-11 класів середньої школи. Це вік статевого дозрівання, показники якого визначають межі підліткового періоду [42]. Старшокласників продовжують хвилювати проблеми успадковані із підліткового віку – це відстоювання права на самостійність, проблеми взаємин у соціумі, оцінки успішності. Але соціальне та особистісне самовизначення вже має чітку орієнтацію на визначення вільного місця у світі дорослих. Старший підліток змушений як формулювати собі свої цінності, а й здійснювати їх практичну реалізацію у життя [20, с.25].

Особливої актуальності набувають завдання соціального, особистісного та професійного самовизначення. Це пов'язано з такими факторами, як пошук себе та свого місця у світі дорослих [41, с. 112].

На даному етапі відбуваються зміни емоційно-вольової сфери: виявляються емоційно виражені прагнення до пізнання навколишньої дійсності, спілкування з однолітками, потреба в дружбі на основі спільних інтересів і захоплень. У підлітка формуються вміння самовладання, самоврядування своїми думками та вчинками, розвиваються наполегливість, завзятість, витримка, терпіння, витривалість та інші вольові якості [42, с. 14].

Зв'язок між пізнавальними та навчальними інтересами у старших підлітків стає постійним і міцним. З'являється велика розбірливість під час виборів навчальних предметів і водночас – інтерес до рішення до з'ясування світоглядної та моральної цінності найзагальніших пізнавальних проблем [45, с. 61].

Протягом цього періоду ламаються і перебудовуються всі колишні відносини дитини до світу і до самого себе, розвиваються процеси самосвідомості та самовизначення, що призводять, зрештою, до тієї життєвої позиції, з якою школяр починає своє самостійне життя. Провідною діяльністю цього віку є емоційне спілкування з однолітками, центральним віковим новоутворенням – почуття зрілості, соціальна ситуація розвитку характеризується максимальною орієнтацією на однолітків [53].

У шкільному навчанні підлітка є труднощі й протиріччя, але є й переваги, куди має спиратися педагог. Одне – це готовність підлітка до всіх видів навчальної діяльності, які роблять його дорослим у власних очах.

Підлітку подобається мислити, розуміти, досліджувати, проникати в сутність явища, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити самостійні відкриття. При цьому йому однаково мають значення і зміст, і

процес, і методи, і прийоми оволодіння знаннями. Незадоволення пізнавальної потреби викликає зниження загального інтересу до навчання, школа перестає бути для учня центром його духовного життя. Набуття знань для частини підлітків стає суб'єктивно необхідним і важливим для сьогодення та підготовки до майбутнього [31].

У старших школярів формується особливе ставлення до навколишнього світу та себе. Збільшується обсяг знань, розширюється світогляд, з'являються нові інтереси. Це дає поштовх у «філософствуванні». Серйозні судження підлітків переплітаються з дитячими судженнями. Старші підлітки люблять мріяти. У мріях вони програють різні варіанти свого майбутнього життя [27].

Поява агресивної поведінки у старших підлітків виявляється для його рідних, знайомих, однокласників та інших свідків абсолютно несподіваною, нічим не зрозумілою.

Вивчаючи особливості агресивної поведінки підлітків не можна враховувати гендерні відмінності. Вважається, що хлопчики агресивніші за дівчаток, але насправді це не завжди так. Просто хлоп'яча агресія проявляється більш відкрито, без страху покарання, а дівчатка прагнуть приховати своє невдоволення, побоюючись осудів із боку. Хлопчикам-підліткам властиво навіть схвалювати всілякі прояви фізичної агресії та звинувачувати їхню жертву. У дівчаток непряма агресія має наростаючий характер [58, с. 156].

Як відзначають багато вчених, в останні десятиліття різниця в агресивній поведінці між дівчатами та юнаками зменшується. Результати багатьох досліджень показують, наприклад, більш високий рівень фізичної агресії у дівчаток-підлітків, що вже не викликає таких безвузлових засуджень, як це було раніше. Таким дівчаткам набагато простіше пристосовуватися до складного шкільного колективу [59].

Агресивні підлітки мають деякі особливості. Це такі риси, як примітивність, відсутність і мінливість захоплень, вузький світогляд,

низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, наслідування. Вони характеризуються емоційною грубістю, гнівом, як проти однолітків, і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається або максимальна позитивна або максимальна негативна самооцінка, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку [35].

Говорячи про прояви агресії у старшому підлітковому віці, необхідно враховувати, що підліток зростає у сім'ї, а сім'я майже завжди є основним фактором соціалізації, а також основним джерелом живих прикладів агресивної поведінки для більшості дітей [62].

На формування агресії у підлітків старшого віку впливає те, як вони взаємодіють із батьками, братами та сестрами, а також правила поведінки у сім'ї. Діти, які постійно сваряться та сперечаються між батьками у своїх сім'ях, частіше поводяться агресивно. Підлітки також дізнаються про агресію зі спілкування зі своїми однолітками. Вони вчать поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей (наприклад, однокласників). Проте ті, хто дуже агресивні, швидше за все, будуть відкинуті більшістю у класі. З іншого боку, ці агресивні діти можуть знайти друзів з-поміж інших агресивних однолітків [3].

Численні дослідження показали, що для сімей, з яких виходять агресивні діти, характерні особливі стосунки між членами сім'ї. Діти схильні відтворювати ті види взаємин, які «практикують» їхні батьки стосовно один одного. Підлітки, для з'ясування стосунків із братами та сестрами, повторюють способи вирішення конфліктів своїх батьків. Також достовірно встановлено, що жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність її поведінки у відносинах з однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства у більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію на життєвий стиль особистості [степанов].

Е. Фромм підтверджує значення сім'ї у формуванні особистості підлітка. «Сім'я – це свого роду «психологічний посередник» суспільства,

тому в процесі адаптації в сім'ї дитина формує характер, який потім стане основою його адаптації до суспільства та вирішення різноманітних соціальних проблем» [67, с. 60].

Автори виділяють низку причин та особливостей агресивної поведінки. Н. Дубінко розглядає психологічні фактори, що провокують агресивну поведінку: недостатній розвиток інтелекту агресора, його занижена самооцінка, низький рівень самоконтролю, нерозвиненість комунікативних навичок, підвищена збудливість нервової системи [22]. Сучасний підліток може реалізувати свою агресію двома способами:

- виявляти відкрито, отримуючи стусани та життєвий досвід – слідує цим шляхом, він або домагається авторитету та самореалізації, або не витримує: спивається, вживає наркотики, сідає у в'язницю, кінчає життя самогубством тощо;
- ховати і пригнічувати: ставати слухняним, але при цьому втрачає активність, самостійність, енергію, нічого особливого в житті не домагаючись [3, с. 20-22].

Н. Коритченкова розробила модель рівнів агресивності підлітків залежно від характеру поведінкового регулювання та способів переробки інформації [32].

1. Рівень генералізованої агресії (проти «всіх» та «вся»). Підлітки використовують фізичну агресію задоволення своїх примітивних потреб. Головна характеристика – відсутність альтернативних способів поведінки, відкидання всіляких авторитетів, підозрілість.

2. Рівень вибіркової локальної агресії. Такі підлітки вибірково агресивні по відношенню до тих, хто слабший за них. Недоброзичливі до тих, хто з якихось причин їх у чомусь «обганяє». Вони авторитетні у невеликої групи однолітків, які мають із ними спільні інтереси. Через надмірну любов до себе вони стають агресивними.

3. Рівень адаптивної (захисної) агресії. Агресивні дії застосовуються з метою захисту від реальної загрози життю чи здоров'ю.

Підлітки, що перебувають у цій стадії агресивного поведінки, мають навички соціальної поведінки без стресової ситуації, але у конфлікті не контролювані.

4. Рівень творчої агресії. Підлітки вміють спостерігати, прогнозувати, прагнуть зрозуміти те, що думають інші. Використовують здібності та вміння для помсти, не вдаюся до фізичного насильства. Уявлення підлітка себе завжди співвідносяться з груповим чином «ми» – типового однолітка своєї статі, але ніколи не збігається з цим чином повністю.

На думку О. Наумової, основними причинами проявів дитячої агресивності є: прагнення привернути увагу однолітків; прагнення отримати бажаний результат; прагнення бути основним; захист та помста; бажання ущемити гідність іншого з метою підкреслити свою перевагу [43].

«Властиве багатьом старшокласникам перебільшення власної унікальності з віком зазвичай минає, але не ціною ослаблення індивідуального початку. Навпаки, що старша і більше розвинена людина, то більше вона знаходить відмінностей між собою і «усередненим» однолітком.

Звідси – напружена потреба в психологічній інтимності, яка була б саморозкриттям і проникненням у внутрішній світ іншого. Усвідомлення своєї несхожості на інших історично та логічно передують розумінню свого глибокого внутрішнього зв'язку та єдності з оточуючими людьми» [1, с. 242].

Н. Платонова виділяє такі особливості, як: привернення уваги (демонстративна поведінка), самоствердження, завоювання авторитету групи однолітків, отримання матеріальних благ [54, з. 174].

Американські вчені Медник та Мойлер віддають пріоритет іншим факторам. Вони стверджують, що гени грають вирішальну роль формуванні агресивної поведінки.

Підтверджуючи цей факт, була вивчена міра успадкування дітьми рис своїх біологічних та прийомних батьків. Якщо прийомна дитина більше схожа на своїх біологічних батьків, це явище можна розглядати з точки зору біологічних детермінант. Більша схожість між дитиною та її прийомними батьками є доказом впливу суспільства та навколишнього середовища (наприклад, навчання). Автори цієї теорії вивчили судові справи батьків (усиновителів та неусиновлювачів) та їхніх синів і дійшли висновку, що хлопчики з засудженими біологічними батьками, як правило, засуджуються за порушення закону.

Поява агресивної поведінки пов'язана з багатьма факторами, такими як вік, індивідуальні риси особистості, зовнішні, фізичні та соціальні умови. Але найважливішу роль формуванні агресивного поведінки людини, на думку більшості дослідників агресивного поведінки, грає його безпосереднє соціальне оточення. Щодо старших підлітків В. Журавльов виділяє інші фактори [23, с. 109]:

- ендокринний вибух, різке наростання статевих гормонів, головним чином тестостерону у хлопчиків, що сприяє зростанню агресивної поведінки;
- органічне ураження головного мозку – травми, арахноїдити, менінгіти;
- відношення соціуму та дорослих (школи, батьків).

Також до основних причин агресивної поведінки варто відносити [25]:

- незадоволення собою та занижена самооцінка – люди, незадоволені собою часто бувають схильні до агресивної поведінки, особливо до внутрішньої агресії (аутоагресії);
- невпевненість у собі – агресивні люди часто намагаються нав'язати іншим своє домінування та змушують поступатися їм дорогою;
- почуття провини – агресивна поведінка може бути спричинена надмірним почуттям провини;

- недовіра – якщо людина має негативний досвід спілкування з людьми, вона може заздалегідь захищатися, намагаючись попередити ситуації, що чимось нагадують те, що з нею вже було, людина ніби заздалегідь займає оборонну позицію, звідси й агресивну поведінку;
- погане самопочуття, перевтома – якщо людина не виспалася або погано почувається, вона більш схильна до агресивної поведінки;
- алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати – вони поступово розхитують нервову систему, що призводить до неадекватної агресивної реакції на, здавалося б, не варті уваги ситуації;
- дитячі психічні травми та дефекти виховання – нерідко старший підліток захворює на неврози та інші психічні захворювання через грубе ставлення батьків; дитяча психіка в сотні разів уразливіша, ніж психіка дорослої людини, що часто не враховується багатьма батьками, які з'ясовують стосунки в присутності дитини. Суворе виховання також може бути причиною агресивної поведінки;
- фільми, комп'ютерні ігри, Інтернет–ресурси, телепередачі зі сценами насильства – сцени насильства та стереотипи агресивної поведінки, які транслюються у сучасних фільмах та телепередачах підкріплюють тенденції агресивних людей діяти саме так, а не інакше.

Таким чином, причинами агресивної поведінки у старшому підлітковому віці можуть виступати: невдоволення собою, невпевненість у собі, почуття провини, недовіра, погане самопочуття, перевтома, алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати, дитячі психічні травми та дефекти виховання, суворе виховання, фільми, ігри, телепередачі зі сценами насильства.

Висновки до першого розділу

Проблема агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі неоднозначна. Агресивна поведінка є деструктивною, руйнівною формою поведінки, спрямована на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів. Ознаками прояви агресивної поведінки може бути: поганослів'я, забіякуватість, ворожість, зухвалість, злі жарти, жорстоке поводження з тваринами, невміння стримувати емоції, підозрілість, роздратування та ін. Виділяють дві основні форми агресивної поведінки: вербальна та фізична. Існують два види агресії: доброякісна, яка з'являється в момент небезпеки і носить захисний характер, і злоякісна, яка є деструктивністю, жорстокістю. Також виділяють зовнішню агресію, спрямовану на оточуючих та зовнішні предмети, та внутрішню агресію, спрямовану людиною на саму себе.

Основними причинами агресивної поведінки у старшому підлітковому віці можуть виступати: невдоволення собою, невпевненість у собі, почуття провини, недовіра, погане самопочуття, перевтома, алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати, дитячі психічні травми та дефекти виховання, суворе виховання, фільми, ігри, телепередачі зі сценами насильства.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Особливості організації та проведення дослідження агресивної поведінки у підлітковому віці

Експериментальна база дослідження була розгорнута у Рівненській спеціалізованій школи I-III ступенів №15 (м. Рівне). Емпіричним дослідженням було охоплено учнів 9-11-х класів загальною кількістю 54 особи, віком 14-17 років.

Етапи дослідження:

Перший етап – вивчення літературних джерел з проблеми дослідження, розробка понятійного апарату, визначення об'єкта та предмета дослідження, формулювання гіпотези, підбір методик, проведення дослідження, обробка отриманих результатів.

Другий етап – розробка та апробація програми соціально-психологічної та психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Третій етап – повторне дослідження, обробка результатів дослідження, оформлення результатів.

Для експериментального дослідження агресивної поведінки у підлітковому віці нами було обрано ряд стандартизованих методик, які відповідають завданням дослідження, зокрема:

- Тест «Неіснуюча тварина» (М. Друзкевич) – проєктивна методика дослідження особистості. Досліджуваному в цій методиці

пропонується придумати і намалювати неіснуючу тварину м'яким олівцем на чистому листі паперу і назвати її.

Показники степені агресивності виражаються кількістю, розташуванням і характером гострих кутів, прямі символи агресії: пазурі, зуби, дзьоби. Агресивні форми захисту – шипи, виступи, голки, гострі кути [9].

- Опитувальник діагностики агресії Басса-Дарки призначений для дослідження різних форм агресивної поведінки: фізична агресія; непряма агресія; роздратування; негативізм; вразливість; підозрілість; вербальна агресія [65].

- Методика «САН (Самопочуття Активність Настрій)» призначена для оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою. Сутність оцінювання у тому, що досліджуваних просять співвіднести свій стан із низкою ознак за багатоступінчастою шкалою. Шкала ця складається з індексів та розташована між тридцятьма парами слів протилежного значення, що відображають рухливість, швидкість і темп перебігу функцій (активність), силу, здоров'я, втома (самопочуття), а також характеристики емоційного стану (настрій). Досліджуваний повинен вибрати і відзначити цифру, що найбільш точно відображає його стан у момент обстеження. Позитивні стани завжди отримують високі бали, а негативні низькі [9].

Обробка результатів дослідження здійснювалась за допомогою методів кількісного та якісного аналізу, статистична достовірність отриманих даних встановлювалась за допомогою методів математичної статистики, зокрема – параметричного критерію t-Ст'юдента [60].

2.2. Аналіз результатів дослідження агресивної поведінки у підлітковому віці

Результати діагностики рівня агресивності за методикою «Неіснуюча тварина» представлені на рис. 2.1.

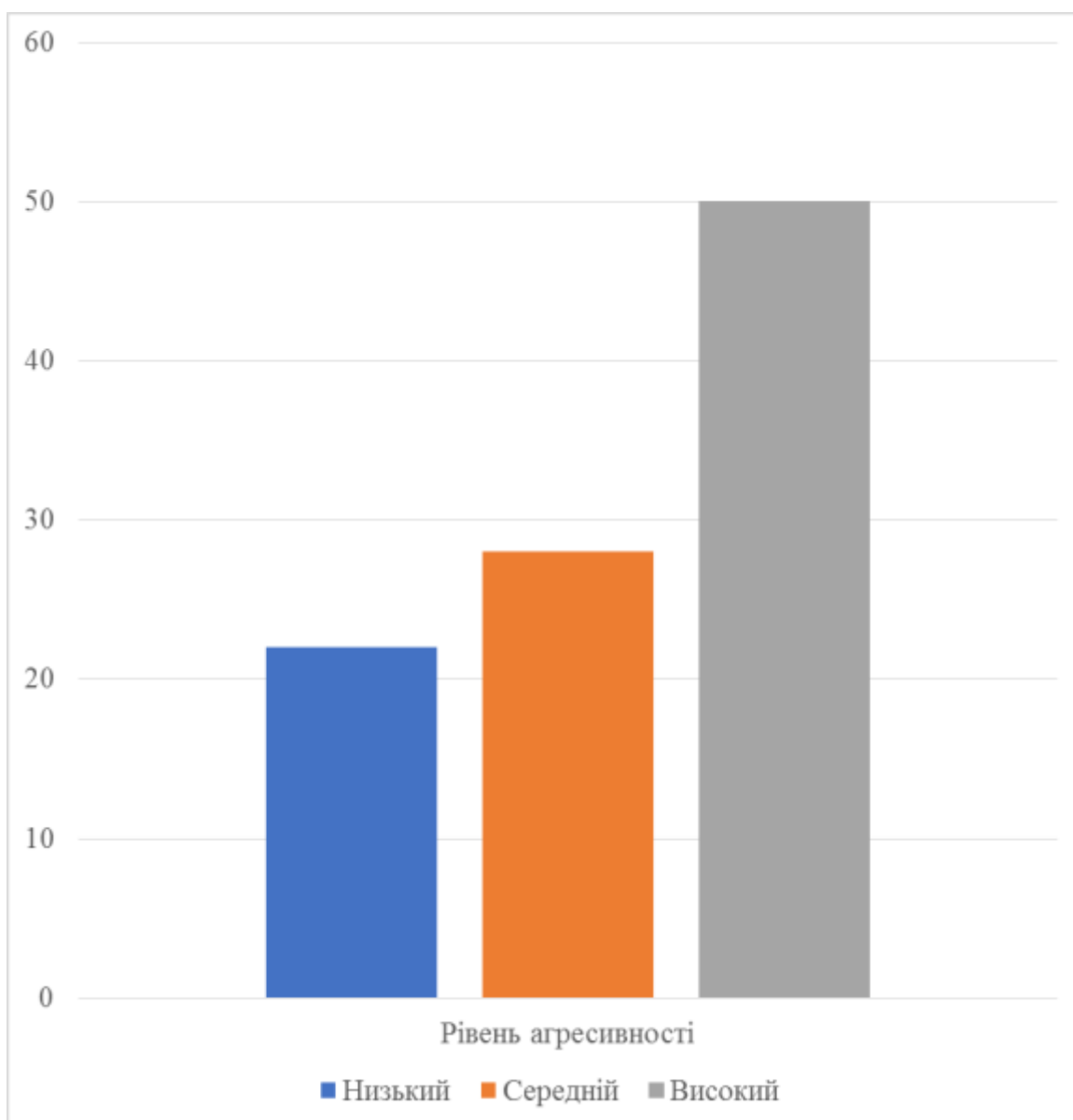

Рис. 2.1. Результати діагностики рівня агресивності за методикою «Неіснуюча тварина» (у %)

У результаті аналізу малюнків ми можемо відзначити, що 50% підлітків (27 осіб) мають високий рівень агресивності. У малюнках відзначається велика кількість гострих кутів, є шипи і виступи, дзьоби і пазурі. З середнім рівнем 28% підлітків (15 осіб) і з низьким рівнем агресивності 22% (12 осіб).

Результати дослідження різних форм агресії за опитувальником Басса-Дарки представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Результати дослідження різних форм агресії
за опитувальником Басса-Дарки**

Форми агресії	Рівень агресії (к-ть осіб)		
	<i>Високий</i>	<i>Середній</i>	<i>Низький</i>
Фізична агресія	15	30	9
Непряма агресія	12	33	9
Роздратування	33	15	6
Негативізм	12	30	15
Образа	18	30	6
Підозрілість	12	36	6
Вербальна агресія	33	15	6
Почуття провини	9	30	15

Проведена діагностика показує, що з усіх рис особистості найвищий рівень проявляється в роздратуванні, вербальній агресії та образі. Таких досліджуваних характеризує те, що найчастіше свою агресію вони виявляють у запальності і грубості, криках, вересках, прокляттях, заздрості і ненависті до оточуючих.

Середній рівень проявляється у фізичній агресії, непрямій агресії, негативізмі, образі, підозрілості і почутті провини. Таких досліджуваних

характеризує те, що вони використовують фізичну силу проти інших осіб, їх агресія направлена на інших, виявляють заздрість і ненависть до оточуючих.

Низький рівень проявляється в негативізмі і почутті провини. Таких досліджуваних характеризує боротьба проти встановлених правил і законів та вираження можливого переконання в тому, що він є поганим.

Результати оцінки самопочуття, активності та настрою досліджуваних за методикою «САН» представлені на рис. 2.2.

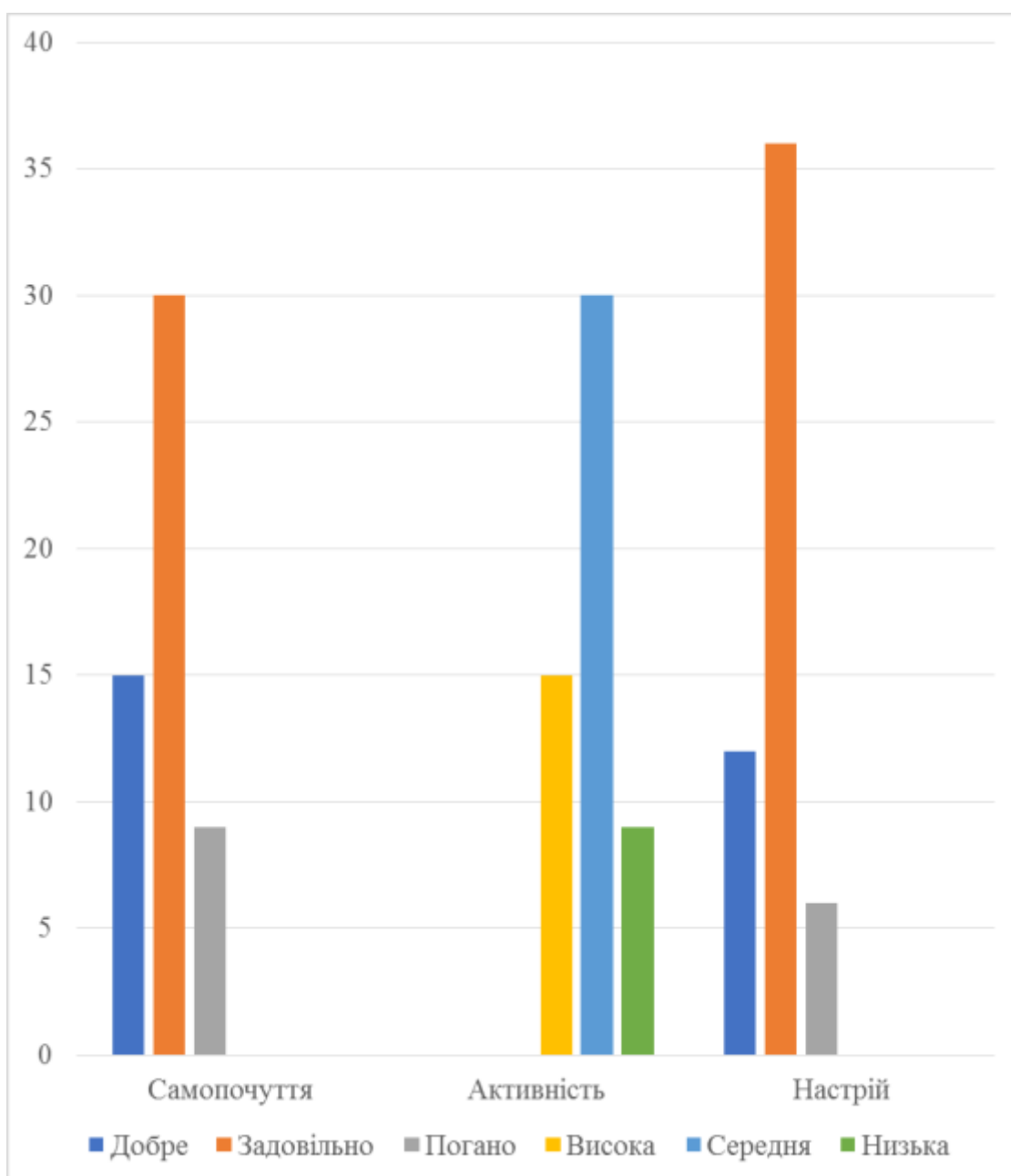

Рис. 2.2. Результати оцінки самопочуття, активності та настрою досліджуваних за методикою «САН» (у к-ті осіб)

Проведена діагностика показує, що самопочуття у 56% досліджуваних – задовільне (30 осіб), хороше – у 28% досліджуваних (15 осіб) і погане – у 16% досліджуваних (9 осіб). Активність у більшості підлітків середня і виявляється у 56% (30 осіб), висока – у 28% підлітків (15 осіб) і низька у 16% підлітків (9 осіб). Настрій у 67% досліджуваних (36 осіб) задовільний, у 22% досліджуваних (12 осіб) – добрий, у 11% досліджуваних (6 осіб) – поганий.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження було встановлено, що у більшості досліджуваних простежується високий рівень агресивності, зокрема переважає вербальна, фізична і непрямая агресії, при цьому у таких досліджуваних простежується задовільне самопочуття та настрої, а також середній рівень активності. Отримані дані стали підставою для розробки та впровадження програми соціально-психологічної корекції агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу.

Висновки до другого розділу

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що у більшості досліджуваних простежується високий рівень агресивності, зокрема переважає вербальна, фізична і непрямая агресії, при цьому у таких досліджуваних простежується задовільне самопочуття та настрої, а також середній рівень активності.

У результаті аналізу малюнків було встановлено, що 50% підлітків (27 осіб) мають високий рівень агресивності. У малюнках відзначається велика кількість гострих кутів, є шипи і виступи, дзьоби і пазури. З

середнім рівнем 28% підлітків (15 осіб) і з низьким рівнем агресивності 22% (12 осіб).

Проведена діагностика за методикою Басса-Дарки показує, що з усіх рис особистості найвищий рівень проявляється в роздратуванні, вербальній агресії та образі. Таких досліджуваних характеризує те, що найчастіше свою агресію вони виявляють у запальності і грубості, криках, вересках, прокляттях, заздрості і ненависті до оточуючих.

Середній рівень проявляється у фізичній агресії, непрямій агресії, негативізмі, образі, підозрілості і почутті провини. Таких досліджуваних характеризує те, що вони використовують фізичну силу проти інших осіб, їх агресія направлена на інших, виявляють заздрість і ненависть до оточуючих.

Низький рівень проявляється в негативізмі і почутті провини. Таких досліджуваних характеризує боротьба проти встановлених правил і законів та вираження можливого переконання в тому, що він є поганим.

Проведена діагностика за методикою «САН» показує, що самопочуття у 56% досліджуваних – задовільне (30 осіб), хороше – у 28% досліджуваних (15 осіб) і погане – у 16% досліджуваних (9 осіб). Активність у більшості підлітків середня і виявляється у 56% (30 осіб), висока – у 28% підлітків (15 осіб) і низька у 16% підлітків (9 осіб). Настрій у 67% досліджуваних (36 осіб) задовільний, у 22% досліджуваних (12 осіб) – добрий, у 11% досліджуваних (6 осіб) – поганий.

Отримані дані стали підставою для розробки та впровадження програми соціально-психологічної корекції агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Соціально-психологічні та психолого-педагогічні умови організації корекційних заходів щодо зниження рівня прояву агресивної поведінки у підлітковому віці

Проблема агресивної поведінки у підлітковому віці становить науковий та практичний інтерес для багатьох дослідників (психологів, педагогів, соціологів). Проте спроби пояснити агресивні дії підлітків ускладнюються тим, що не тільки у повсякденній свідомості, а й у професійних колах, а також багатьох науково-теоретичних поняттях феномен агресивної поведінки отримує неоднозначні, досить суперечливі інтерпретації, що перешкоджають як його розумінню, так і можливості профілактики та корекції агресивної поведінки.

Корекція, на думку Л. Мардахаєва, являє собою систему психолого-педагогічних заходів, спрямованих на виправлення (часткове або повне) процесу та результату соціального розвитку особистості, та її виховання в сім'ї, освітній установі, центрі дозвілля та ін. [40, с. 133].

Г. Коджаспірова дає таке визначення корекції – «виправлення недоліків» [29, с. 146].

У психологічному словнику зазначено, що корекція – це система педагогічних заходів, вкладених у виправлення чи ослаблення недоліків психофізичного розвитку дітей [56].

У вітчизняній педагогіці корекцію розглядають як педагогічний вплив на особистість аномальної дитини в цілому та не зводиться до тренувальних вправ, спрямованих на виправлення окремо взятого дефекту.

Психолого-педагогічна корекція, на думку А. Петрової, – це діяльність з корекції (виправлення) особливостей соціально-психічного розвитку, які за встановленою системою критеріїв не відповідають «оптимальній» моделі [52, с. 58].

«Психолого-педагогічна корекція – це система заходів, спрямованих на корекцію недоліків поведінки людини за допомогою спеціальних засобів» – стверджує А. Осипова [46].

О. Скотарьова дає таке визначення психолого-педагогічної корекції: «...це форма спільної професійної діяльності педагога, психолога та батьків, заснована на системі психолого-педагогічних заходів щодо виправлення порушень соціального, педагогічного та психічного розвитку дитини, заснована на знанні вікових, соціокультурних та особистісних норм розвитку». Корекційна робота у цьому напрямі координує своє завдання щодо створення умов для повноцінного соціального розвитку кожної дитини в навчальному закладі та сім'ї» [61].

Таким чином, за основу дослідження буде взято таке визначення: корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків людської поведінки за допомогою спеціальних психолого-педагогічних засобів та методів впливу, таких як: гра, самовираження, сублімація агресії, участь у тренувальних групах та інших.

І. Мамайчук визначила принципи психолого-педагогічної корекції та корекційної роботи [39, с. 76]:

- принцип єдності корекції та розвитку – необхідність корекційної роботи приймається лише на основі психолого-педагогічного аналізу внутрішніх та зовнішніх умов розвитку особистості дитини;
- принцип «нормативності» розвитку на основі обліку вікових та індивідуальних особливостей дитини – координує вимогу відповідності

ходу психічного та особистісного розвитку особистості нормативному розвитку, з одного боку, та визнання факту унікальності та неповторності конкретного шляху розвитку кожної особи – з іншого;

- принцип «коригування зверху вниз» засобами створення зони найближчого розвитку дитини – по-перше, така форма корекції повинна мати характер активного формуючого впливу, що надає цілеспрямований вплив на виникнення та становлення новоутворень, що становлять сутнісні характеристики віку, по-друге, на відміну від корекції. «знизу вгору», спрямованої на вправу і зміцнення вже наявних у людини функцій і здібностей, корекція «зверху вниз» носить випереджальний характер, і спрямована на формування тих здібностей, які становлять найближчу перспективу розвитку, визначаючи рівень розвитку особистості відповідно до очікувань та норм даної спільноти;

- принцип системності корекційних, профілактичних та розвиваючих задач – цілі та завдання будь-якої корекційно–розвивальної діяльності мають бути сформульовані у вигляді системи задач трьох рівнів: корекційного (виправлення відхилень, порушень розвитку, вирішення труднощів розвитку); профілактичного (попередження відхилень та труднощів у розвитку) та розвиваючого (оптимізація, стимулювання, збагачення змісту розвитку);

- принцип єдності діагностики та корекції – ефективна корекція може бути побудована лише на основі ретельного та всебічного вивчення, в той же час найточніші та ґрунтовніші діагностичні дані безглузді, якщо вони не підкріплюються продуманою системою психолого-педагогічних корекційних заходів;

- принцип пріоритетності корекції каузального типу, який спрямований на усунення або нівелювання самих причин, які є джерелом цих негативних явищ у розвитку особистості;

- діяльнісний принцип корекції – основним способом корекційно–розвиваючого впливу є організація активної діяльності

дитини, під час реалізації якої створюються умови для її орієнтування у «важких», конфліктних ситуаціях, організується їх вирішення та закладається необхідна основа для позитивних зрушень у розвитку особи дитини;

- принцип комплексності методів соціально-педагогічного впливу стверджує необхідність використання всього арсеналу методів, технік та прийомів;

- принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини до участі у корекційній програмі – успіх психолого-педагогічної корекційної роботи з дитиною без співпраці з батьками або іншим значимим соціальним оточенням залежно від характеру труднощів розвитку виявляється або недостатньо високим, або абсолютно неможливим, повна реалізація цілей психолого-педагогічної корекції досягається лише через зміну життєвих відносин дитини з її найближчим соціальним оточенням, що вимагає від дорослих як активних «будівельників» цих відносин цілеспрямованих, активних та усвідомлених дій.

Д. Ельконін виділяє дві основні форми корекції [15]:

- симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку;

- корекція, що усуває джерело та причини відхилень у розвитку. Симптоматична корекція, як стверджує автор, має суттєві недоліки, тому що симптоми відхилень у розвитку мають різні причини і внаслідок цього різну структуру порушень у розвитку підлітка.

О. Кочетов стверджує, що психолого-педагогічна корекція має низку основних функцій:

- йдеться про відновлення позитивних якостей, які переважали у підлітка до того, як він відчував труднощі у вихованні та зверненні до пам'яті підлітка про його соціально схвалювані дії;

- компенсуюча функція, вона полягає у формуванні у підлітка прагнення компенсувати будь-яку відсутність успіху у захоплюючій діяльності (у спорті, праці тощо);
- стимулювання, спрямоване на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності особистості; реалізація здійснюється з допомогою позитивної чи негативної оцінки, тобто. не байдужого, емоційного ставлення до особистості підлітка, його дій та вчинків;
- виправна, вона пов'язана з усуненням та корекцією негативних якостей підлітка та спрямована на застосування різних методів корекції поведінки (заохочення, переконання, приклад тощо) [33, с. 25].

Г. Кумаріна зазначає, що принципи психолого-педагогічної корекції є основними вихідними положеннями корекції. Принципи розкривають механізми, які допомагають розвитку та корекції особистості, і навіть правила поведінки учасників впливу [31].

Принципами можуть виступати внутрішні переконання, погляди, певні цінності та норми. Норми є сукупність неписаних правил, визначальних, що і що правильно, що допустимо, що недопустимо. Норми можуть бути задані спочатку та можуть бути розроблені групою [55].

Т. Смирнова виділяє шість напрямків психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки [62]:

- зниження рівня особистісної тривожності;
- формування усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток співчуття;
- розвиток позитивної самооцінки;
- формування способів вираження свого гніву соціально схвалюваним, прийнятним способом, безпечним для себе та оточуючих, а також відреагування негативної ситуації в цілому;
- навчання технікам та способам управління власним гнівом, розвиток контролю над деструктивними емоціями;

- навчання конструктивним способам поведінки у проблемній ситуації, усунення деструктивних елементів у поведінці.

Для корекції агресивної поведінки необхідно навчити підлітків навичкам позитивного спілкування, взаємодії коїться з іншими членами соціуму, вміння знаходити альтернативні мирні шляхи вирішення конфліктів. При побудові діяльності зі страшним підлітком, у якого агресивна поведінка, важливо з повагою та розумінням ставитися до його внутрішнього світу, в якому накопичилося дуже багато руйнівних негативних емоцій. З цими емоціями вони можуть справитися. За агресивною поведінкою, як правило, ховається розчарування, незадоволеність, знедоленість. Без позитивної уваги та прийняття особистості дитини з боку соціального педагога та психолога вся робота з психолого-педагогічної корекції буде приречена на невдачу, тому що старший підліток, найімовірніше, втратить довіру до соціального педагога та психолога та чинитиме опір подальшій роботі.

З метою проведення успішної корекції агресивної поведінки виділяють низку принципів, на яких будується взаємодія педагогічних працівників, соціального педагога та психолога з дитиною під час спільної роботи:

- контакт із дитиною; шанобливе ставлення до особи дитини.
- позитивна увага до внутрішнього світу дитини.
- безоцінне сприйняття особи дитини, прийняття її в цілому.
- співпраця з дитиною – надання конструктивної допомоги у відреагуванні проблемних ситуацій та напрацювання способів саморегуляції та контролю.

Найбільш ефективні методи корекції агресивної поведінки підлітків були виділені В. Долговой [19; 20]:

- групове обговорення, засноване на обговоренні учасниками певних ситуацій чи позицій та їх розгляді з різних позицій. В результаті групового обговорення спочатку неоднорідні і навіть екстремальні позиції

учасників згладжуються та стають єдиною, загальною усередненою думкою – груповою нормалізацією.

- аналіз ситуацій, запропонованих в ігровій формі, та моделювання життєвих ситуацій підлітків: дозволяє підліткам аналізувати свою поведінку, виходячи із ситуацій, у яких вони програють, їх думок та поведінки інших учасників.

- гра як діяльність людини, спрямована на умовне моделювання деякої діяльності, що розгортається, як форма діяльності в умовних ситуаціях, спрямована на відтворення і засвоєння соціального досвіду, закріпленого в соціально фіксованих способах дії суб'єкта, в суб'єктах науки і культури. Рольова гра як елемент психодрами, її учасники виконують різні значущі їм ролі у реальному житті; символічна гра – різновид гри, у якій реальність відтворюється як символів чи знаків, а ігрові дії виконуються в абстрактній символічній формі.

- робота в парах, трійках, мікрогрупах використовується при навчанні навичок або на будь-якому іншому етапі навчання.

«Психолого–педагогічна корекція включає у собі широкий арсенал методів, основний у тому числі»: виправлення через творче самовираження; шляхом сублімації агресії у соціально схвалену діяльність; через участь у навчальній групі; корекція поведінковими методами» – припускає В. Глухов [16].

Психологічна корекція агресивної поведінки у підлітковому віці має особливе значення з таких причин:

- якщо агресивна поведінка не коригується, вона фіксується та розвивається;

- підліткова агресія тісно пов'язана із серйозними проблемами у дорослому житті;

- агресивність батьків призводить до агресивної поведінки дітей та множення його у наступному поколінні;

- не лише жертва та агресор, а й суспільство платять за агресивність.

Тому корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків у людській поведінці з використанням конкретних засобів та методів психолого-педагогічного впливу, таких як: гра, самовираження, сублімування агресії, участь у тренінгових групах та ін. Виділяються такі принципи психолого-педагогічної корекції: принцип єдності корекції та розвитку; принцип «нормативності» розвитку на основі обліку вікових та індивідуальних особливостей дитини; принцип «коригування зверху вниз» за допомогою створення зони найближчого розвитку дитини; принцип системності корекційних, профілактичних та розвиваючих завдань; принцип єдності діагностики та корекції; принцип пріоритетності корекції каузального типу; діяльнісний принцип; принцип комплексності методів соціально-педагогічного впливу; принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини до участі у програмі корекції. Також виділяється дві основні форми психолого-педагогічної корекції: симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку, та корекція, що усуває джерело та причини відхилень у розвитку. Напрямки психолого-педагогічної корекції: робота з підлітками, робота з батьками, спільна робота з підлітками, батьками та педагогами.

3.2. Особливості впровадження та апробації програми корекції агресивної поведінки у підлітковому віці

Результати констатуючого експерименту показали, що проблема в практичному вивченні емоційного розвитку учнів підліткового віку не знаходить достатнього відображення на практиці освітньої організації.

Виявлена підвищена агресивність у досліджуваних нами школярів, дозволяє говорити про необхідність проведення психологічних заходів, вкладених у корекцію агресивної поведінки підлітків за умов освітньої організації.

За допомогою нашої програми ми здійснили корекцію агресивної поведінки підлітків. Програма проводилась у форматі тренінгу, оскільки саме в тренінговій групі людина користується повною довірою і не боїться довіряти іншим. Група – це реальний світ у мініатюрі. У ньому існують ті самі, що й у житті проблеми у міжособистісних відносинах, у питаннях прийняття рішень тощо. Проте від реальності тренінгова група відрізняється тим, що в ній кожен може бути експериментатором і предметом експерименту. Тут можна вирішити ті завдання, які не піддаються вирішенню в реальному житті [31].

Ціль програми: зниження рівня агресивності підлітків шляхом навчання навичкам адаптивної поведінки.

Для досягнення цієї мети у процесі корекції вирішувалися наступні завдання:

- виробити у підлітка вміння грамотно виявляти свої емоції і регулювати свої агресивні реакції.
- навчити підлітка розуміти переживання, стан та інтереси інших людей, розвиток емпатії.
- сформувати навички конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів, зняття деструктивних елементів у поведінці.
- розвинути позитивну самооцінку.

Практична спрямованість: розроблена програма є інструментом практичної роботи для педагогів-психологів, які стикаються з подібною проблемою.

В основі циклу занять лежать матеріали, опубліковані в роботах Г. Бреслав [10, с. 132], Н. Самоукіної [58, с. 128], І. Фурманова [70, с. 112].

Пропонований цикл складається із 10 тренінгових занять. Час проведення одного заняття 45 хв., частота занять 2 заняття на тиждень.

Основною формою роботи обрано соціально-психологічний тренінг як один з методів активного навчання та психологічного впливу, що здійснюється в процесі інтенсивної групової взаємодії та спрямованого на підвищення компетентності у сфері спілкування, в якому загальний принцип активності учня доповнюється принципом рефлексії над власною поведінкою та поведінкою інших учасників групи [31].

До структури програми психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки старших підлітків в умовах психологічної служби школи входять: вступна, основна та заключна частини. Кожне заняття так само складається з вступної, основної та заключної частини.

Вступна частина програми включає одне заняття, мета якого – знайомство учасників групи; розширення інформації про власну особистість та проблему агресивної поведінки.

У основну частину програми входить 8 занять, спрямованих на формування усвідомлення своїх емоцій і почуттів інших людей, розвиток емпатії; навчання підлітків конструктивним поведінковим реакціям, зняття деструктивних елементів у поведінці; навчання агресивних підлітків навичкам контролю та управління власним гнівом.

У заключну частину програми входить 1 заняття, метою якого є підбиття результатів та оцінка змін, що відбулися; отримання зворотний зв'язок від учасників групи. План занять представлений у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

**План занять програми корекції агресивної поведінки у
підлітковому віці**

Тема заняття	Мета заняття
--------------	--------------

Знайомство	Знайомство учасників один з одним, встановлення правил поведінки у групі, зняття напруги та створення робочої атмосфери.
Усвідомлення і розуміння своїх емоцій	Синхронізація групи, встановлення контактів між учасниками, зняття емоційної та тілесної напруги, розвиток навичок спільної гри.
Агресія може бути конструктивною	Взаємодія, відреагування почуттів, усвідомлення неконструктивних способів вираження агресії.
Знімаємо напруженість	Усвідомлення агресивної поведінки та ставлення до неї, навчання методів релаксації.
Самооцінка	Підвищення активності та самооцінки учасників, прийняття своїх негативних якостей.
Мотиви агресивної поведінки	Вивчення мотивів своєї агресивної поведінки та поведінки інших людей.
Формування навичок відреагування емоцій	Відреагування негативної емоції, що накопичилася, обговорення конструктивних способів розрядки гніву та агресії.
Вдосконалення навичок емпатії та рефлексії	Підвищення саморозуміння та розуміння інших, підтримання позитивної самооцінки.

Позитивне лідерство	Навчити учасників не агресивно наполягати на своєму.
Підведення підсумків	Отримання зворотного зв'язку від учасників групи, підбиття підсумків.

Протягом усіх групових занять здійснюється формування позитивних установок у міжособистісному спілкуванні через розвиток здатності до емпатії, переоцінку негативних емоцій стосовно оточуючих.

Ця програма спирається на низку принципів:

- принцип добровільної участі у роботі;
- принцип «я – висловлювань»;
- принцип «не перебивати, коли говорить інший»;
- принцип толерантності щодо інших членів групи;
- принцип симпатії в участі – учасник повинен відчувати себе у повній безпеці;
- принцип конфіденційності.

Заняття мають чітку структуру, що складається з кількох взаємозалежних елементів, а саме:

1. Ритуал привітання дозволяє гуртувати учасників, створювати атмосферу групової довіри та прийняття.
2. Розминка – вплив на емоційний стан учасників, рівень їхньої активності. Розминка виконує важливу функцію настроювання на продуктивну групову діяльність.
3. Основний зміст заняття – сукупність функціональних вправ та технік.
4. Рефлексія заняття передбачає учасниками дві оцінки заняття: емоційну (сподобалося – не сподобалося) і смисловою (чому це важливо кожному за конкретно, навіщо і чому ми навчилися, що запам'яталося найбільше).
5. Ритуал прощання – смислове завершення занять.

Для перевірки ефективності розробленої програми нами було проведено повторне діагностування, використовуючи ті ж методики, що й на констатуючому етапі.

Результати повторної діагностики рівня агресивності за методикою «Неіснуюча тварина» представлені на рис. 3.1.

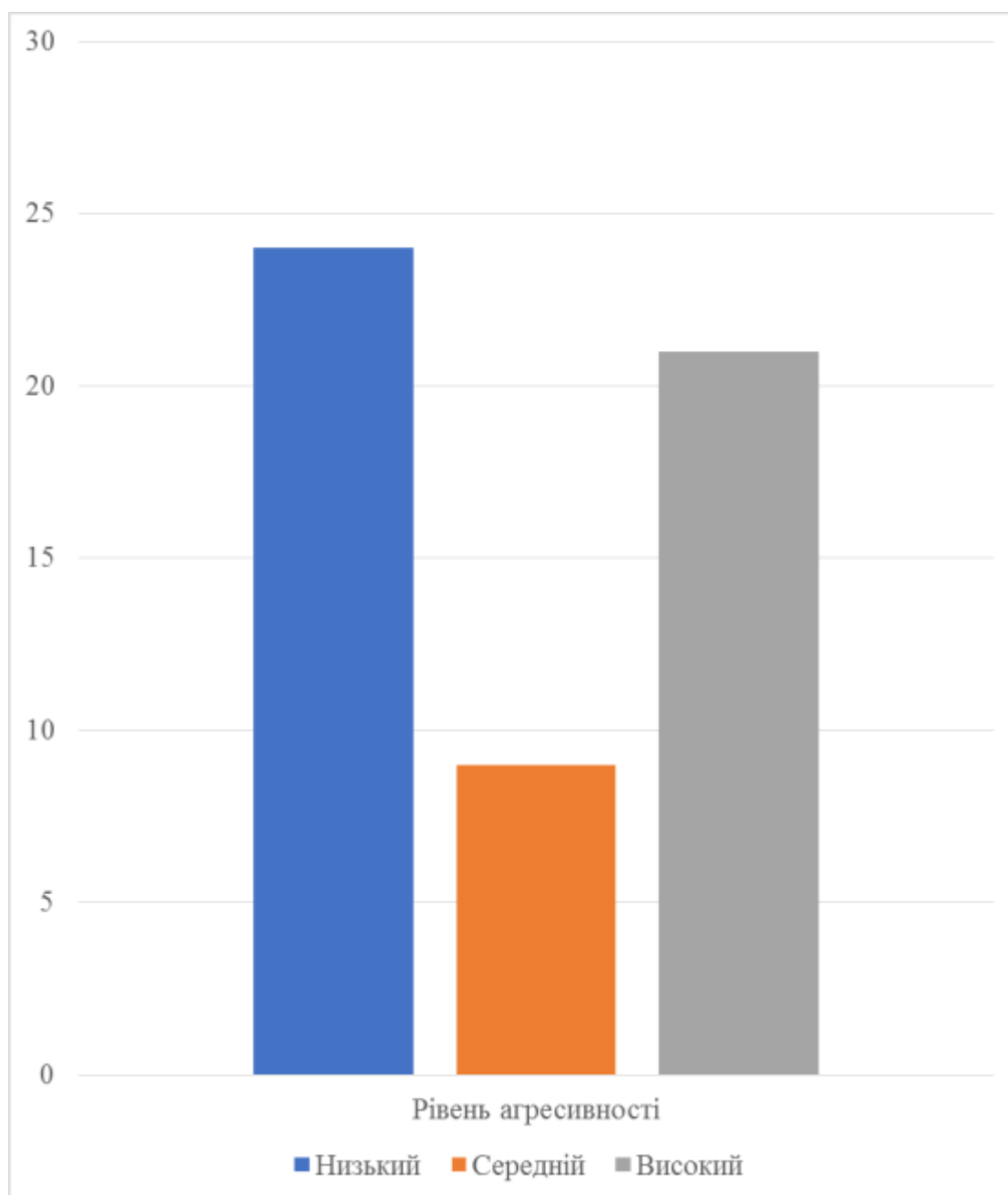

Рис. 3.1. Результати повторної діагностики рівня агресивності за методикою «Неіснуюча тварина» (у к-ті осіб)

Після реалізації програми корекційних заходів повторна діагностика показала що у групи досліджуваних знизився високий рівень агресивності на 11,2% (6 осіб), середній рівень також знизився на 11,2% (6 осіб) та збільшилась кількість підлітків з низьким рівнем агресивності на 22,4% (12 осіб). У малюнках знизилосся кількість гострих кутів, зникли прямі

символи агресії: пазурі, зуби, дзьоби. Малюнки стали знаходитися на центральній частині аркуша.

Результати дослідження різних форм агресії після впровадження програми соціально-психологічної корекції за опитувальником Басса-Дарки представлені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

**Результати повторного дослідження різних форм агресії
за опитувальником Басса-Дарки**

Форми агресії	Рівень агресії (к-ть осіб)		
	<i>Високий</i>	<i>Середній</i>	<i>Низький</i>
Фізична агресія	9	27	18
Непряма агресія	9	30	15
Роздратування	24	15	15
Негативізм	0	24	30
Образа	6	18	30
Підозрілість	6	30	18
Вербальна агресія	21	12	21
Почуття провини	0	24	30

Після реалізації програми корекційних заходів, повторна діагностика за опитувальником Басса-Дарки показала, що:

- фізична агресія:

високий рівень - знизився на 11,2% (6 осіб);
середній рівень - знизився на 5,6% (3 особи);
низький рівень - підвищився на 16,8% (9 осіб).

▪ непряма агресія:

високий рівень - знизився на 5,6% (3 особи);
середній рівень - підвищився на 5,6% (3 особи);
низький рівень - підвищився на 11,2% (6 осіб).

▪ роздратування:

високий рівень - знизився на 16,8% (9 осіб);
середній рівень - залишився на попередньому рівні;
низький рівень - підвищився на 16,8% (9 осіб).

▪ негативізм:

високий рівень - не виявлено;
середній рівень - знизився 11,2% (6 осіб);
низький рівень - підвищився на 28% (15 осіб).

▪ образа:

високий рівень - знизився на 22,4% (12 осіб);
середній рівень - знизився на 22,4% (12 осіб);
низький рівень - підвищився на 44,8% (24 особи).

▪ підозрілість:

високий рівень - знизився на 11,2% (6 осіб);
середній рівень - знизився на 11,2% (6 осіб);
низький рівень - підвищився на 22,4% (12 осіб).

▪ вербальна агресія:

високий рівень - знизився на 22,4% (12 осіб);
середній рівень - знизився на 5,6% (3 особи);
низький рівень - підвищився на 28% (15 осіб).

▪ почуття провини:

високий рівень - не виявлено;
середній рівень - знизився на 11,2% (6 осіб);

низький рівень - підвищився на 28% (15 осіб).

Результати повторної оцінки самопочуття, активності та настрою досліджуваних за методикою «САН» представлені на рис. 3.2.

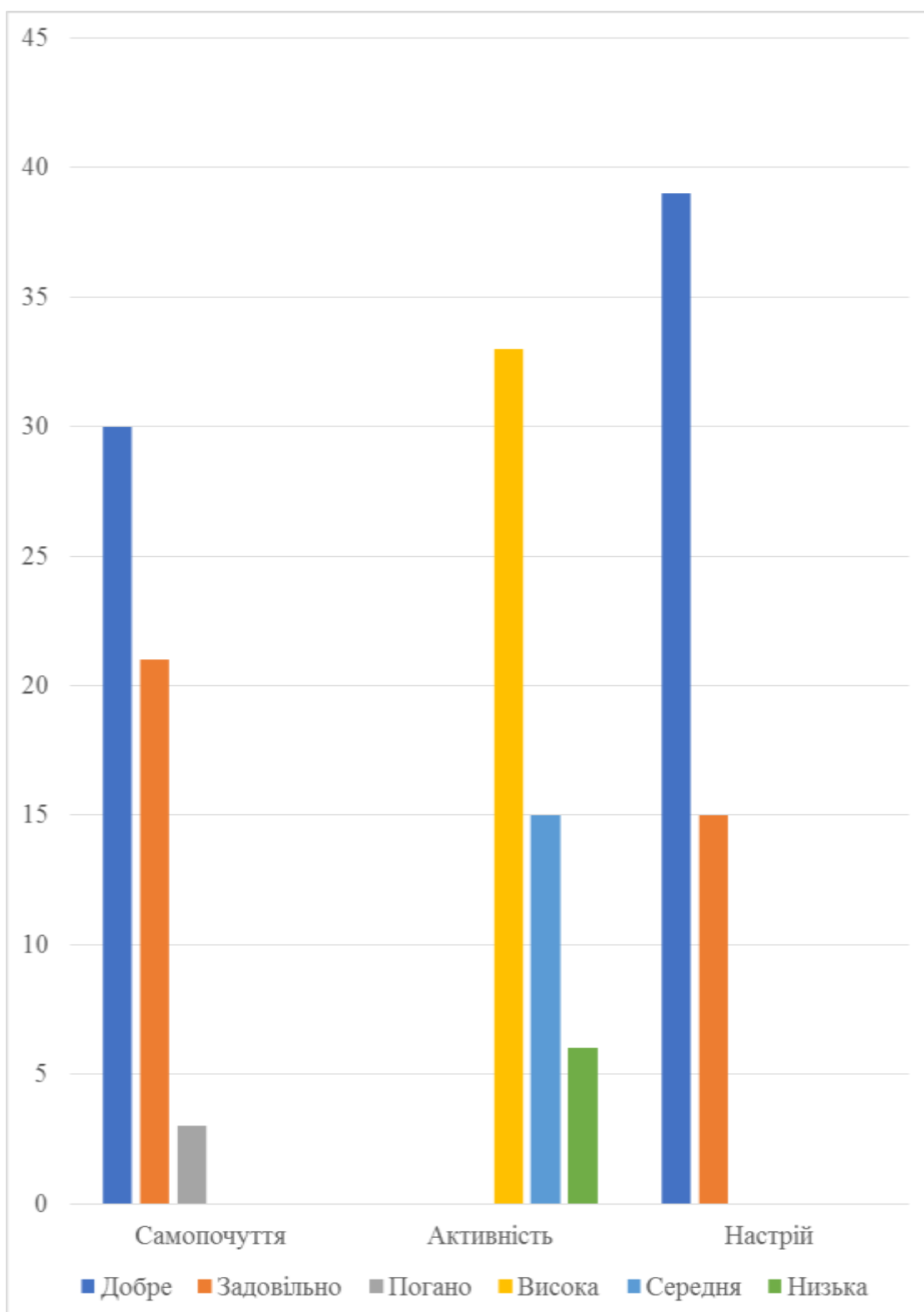

Рис. 3.2. Результати повторної оцінки самопочуття, активності та настрою досліджуваних за методикою «САН» (у к-ті осіб)

Після реалізації програми корекційних заходів, повторна діагностика за методикою «САН» показала, що у групи досліджуваних значно знизився рівень агресивності, поліпшилося самопочуття і настрої, підвищилася.

Результати, отримані за допомогою даних методик, були піддані обробці методами математичної статистики. На даному етапі експериментального дослідження нами використовувався параметричний критерій – t-критерій Стюдента. Застосування t-критерію Стюдента показало, що після соціально-психологічної корекції достовірно значуще змінилися показники рівня агресивності ($t=3,28$; при $p<0,01$); самопочуття ($t=3,11$; при $p<0,01$); настрою ($t=3,27$; при $p<0,01$) та активності ($t=3,46$; при $p<0,01$) у підлітків, що брали участь у корекційних заходах. Отримані відмінності є статистично значущими, так як критичні значення $t=2,878$ при $p<0,01$.

Ці дані повністю підтверджують те, що запропонована програма соціально-психологічної корекції виявилася ефективним засобом у зниженні рівня агресивної поведінки у підлітковому віці.

Висновки до третього розділу

Психологічна корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків у людській поведінці з використанням конкретних засобів та методів психолого-педагогічного впливу, таких як: гра, самовираження, сублімування агресії, участь у тренінгових групах та ін. Виділяються такі принципи психолого-педагогічної корекції: принцип єдності корекції та розвитку; принцип «нормативності» розвитку на основі обліку вікових та індивідуальних особливостей дитини; принцип «коригування зверху вниз» за допомогою створення зони найближчого розвитку дитини; принцип системності

корекційних, профілактичних та розвиваючих завдань; принцип єдності діагностики та корекції; принцип пріоритетності корекції каузального типу; діяльнісний принцип; принцип комплексності методів соціально-педагогічного впливу; принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини до участі у програмі корекції. Також виділяється дві основні форми психолого-педагогічної корекції: симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку, та корекція, що усуває джерело та причини відхилень у розвитку. Напрямки психолого-педагогічної корекції: робота з підлітками, робота з батьками, спільна робота з підлітками, батьками та педагогами.

Результати констатуючого експерименту показали, що проблема в практичному вивченні емоційного розвитку учнів підліткового віку не знаходить достатнього відображення на практиці освітньої організації. Виявлена підвищена агресивність у досліджуваних нами школярів, дозволяє говорити про необхідність проведення психологічних заходів, вкладених у корекцію агресивної поведінки підлітків за умов освітньої організації.

Програма проводилась з метою зниження рівня агресивності підлітків шляхом навчання навичкам адаптивної поведінки. Для досягнення цієї мети у процесі корекції вирішувалися наступні завдання: виробити у підлітка вміння грамотно виявляти свої емоції і регулювати свої агресивні реакції; навчити підлітка розуміти переживання, стан та інтереси інших людей, розвиток емпатії; сформувати навички конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів, зняття деструктивних елементів у поведінці; розвинути позитивну самооцінку

Повторне дослідження дозволяє зробити висновок, що розроблена програма корекції агресивної поведінки підлітків ефективна, оскільки кількість учнів, які мають високий рівень агресивної поведінки знизилася. Однак у колективі залишилися учні, які не вміють контролювати свої вчинки та емоції, що вказує на необхідність ведення подальшої роботи

щодо зниження агресивної поведінки у підлітків. Кількісні та якісні результати контрольного експерименту показали позитивну динаміку реалізації соціально-психолого-педагогічних умов корекції агресивної поведінки підлітків.

ВИСНОВКИ

Проблема агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі неоднозначна. Агресивна поведінка є деструктивною, руйнівною формою поведінки, спрямована на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів. Ознаками прояви агресивної поведінки може бути: поганослів'я, забіякуватість, ворожість, зухвалість, злі жарти, жорстоке поводження з тваринами, невміння стримувати емоції, підозрілість, роздратування та ін. Виділяють дві основні форми агресивної поведінки: вербальна та фізична. Існують два види агресії: доброякісна, яка з'являється в момент небезпеки і носить захисний характер, і злоякісна, яка є деструктивністю, жорстокістю. Також виділяють зовнішню агресію, спрямовану на оточуючих та зовнішні предмети, та внутрішню агресію, спрямовану людиною на саму себе.

Основними причинами агресивної поведінки у старшому підлітковому віці можуть виступати: невдоволення собою, невпевненість у собі, почуття провини, недовіра, погане самопочуття, перевтома, алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати, дитячі психічні травми та дефекти виховання, суворе виховання, фільми, ігри, телепередачі зі сценами насильства.

В результаті проведеного експериментального дослідження на констатуючому етапі було встановлено, що у більшості досліджуваних простежується високий рівень агресивності, зокрема переважає вербальна, фізична і непрямая агресії, при цьому у таких досліджуваних простежується задовільне самопочуття та настрої, а також середній рівень активності.

У результаті аналізу малюнків було встановлено, що 50% підлітків (27 осіб) мають високий рівень агресивності. У малюнках відзначається велика кількість гострих кутів, є шипи і виступи, дзьоби і пазури. З середнім рівнем 28% підлітків (15 осіб) і з низьким рівнем агресивності 22% (12 осіб).

Проведена діагностика за методикою Басса-Дарки показує, що з усіх рис особистості найвищий рівень проявляється в роздратуванні, вербальній агресії та образі. Таких досліджуваних характеризує те, що найчастіше свою агресію вони виявляють у запальності і грубості, криках, вересках, прокляттях, заздрості і ненависті до оточуючих.

Середній рівень проявляється у фізичній агресії, непрямій агресії, негативізмі, образі, підозрілості і почутті провини. Таких досліджуваних характеризує те, що вони використовують фізичну силу проти інших осіб, їх агресія направлена на інших, виявляють заздрість і ненависть до оточуючих.

Низький рівень проявляється в негативізмі і почутті провини. Таких досліджуваних характеризує боротьба проти встановлених правил і законів та вираження можливого переконання в тому, що він є поганим.

Проведена діагностика за методикою «САН» показує, що самопочуття у 56% досліджуваних – задовільне (30 осіб), хороше – у 28% досліджуваних (15 осіб) і погане – у 16% досліджуваних (9 осіб). Активність у більшості підлітків середня і виявляється у 56% (30 осіб), висока – у 28% підлітків (15 осіб) і низька у 16% підлітків (9 осіб). Настрій у 67% досліджуваних (36 осіб) задовільний, у 22% досліджуваних (12 осіб) – добрий, у 11% досліджуваних (6 осіб) – поганий.

Результати констатуючого експерименту показали, що проблема в практичному вивченні емоційного розвитку учнів підліткового віку не знаходить достатнього відображення на практиці освітньої організації. Виявлена підвищена агресивність у досліджуваних нами школярів, дозволяє говорити про необхідність проведення психологічних заходів,

вкладених у корекцію агресивної поведінки підлітків за умов освітньої організації.

Програма проводилась з метою зниження рівня агресивності підлітків шляхом навчання навичкам адаптивної поведінки. Для досягнення цієї мети у процесі корекції вирішувалися наступні завдання: виробити у підлітка вміння грамотно виявляти свої емоції і регулювати свої агресивні реакції; навчити підлітка розуміти переживання, стан та інтереси інших людей, розвиток емпатії; сформувати навички конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів, зняття деструктивних елементів у поведінці; розвинути позитивну самооцінку

Повторне дослідження дозволяє зробити висновок, що розроблена програма корекції агресивної поведінки підлітків ефективна, оскільки кількість учнів, які мають високий рівень агресивної поведінки знизилася. Однак у колективі залишилися учні, які не вміють контролювати свої вчинки та емоції, що вказує на необхідність ведення подальшої роботи щодо зниження агресивної поведінки у підлітків. Кількісні та якісні результати контрольного експерименту показали позитивну динаміку реалізації соціально-психолого-педагогічних умов корекції агресивної поведінки підлітків.

Список використаних джерел

1. Адлер А. О нервическом характере / А. Адлер; Под ред. Э.В. Соколовой / Пер. с нем. И.В. Стефанович – СПб.: Университетская книга, 2012.– 388 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 363 с.
3. Андрюшина Л.О. Психологическая профилактика агрессивного поведения школьников–подростков / Л.О. Андюшина.–М., Издательство МГУ, 2013.– 367 с.
4. Анн, Л.Ф. Психологический тренинг с подростками / Л.Ф. Анн; СПб.: Питер, 2016. – 271 с.
5. Антье, Э. Агрессивность / Эдвиг Антье; Пер. с французского О. Басанцевой. – М.: ФАИР – ПРЕСС, 2014. – 192 с.
6. Бандура А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс; М.: Апрель Пресс: ЭКСМОПРЕСС, 2015. – 509 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
8. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 2012. – 446 с.
9. Большая энциклопедия психологических тестов / Под ред. А. Карелина; М.: Издательство ЭКСМО, 2017. – 416с.
10. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности / Г.Э. Бреслав; Учебное пособие для специалистов и дилетантов. – СПб.: РЕЧЬ, 2016. – 144 с.

11. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д.Ричардсон. – СПб.: Питер, 2014.– 330 с.
12. Васильева О.С. Влияние агрессивности курсантов на уровень их социально–психологической адаптации / О.С. Васильева // Вопросы психологии. – 2015. – №1. – С. 29 – 37.
13. Вачков, И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И.В. Вачков. – М.: Издательство «Ось–89», 2014. – 256 с.
14. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчукта та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
15. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / ред.: Д. Б. Эльконин, Т. В. Драгунова. – М.: Просвещение, 1967. – 360 с.
16. Глухов В. П. Специальная педагогика и специальная психология : учебник для вузов / В. П. Глухов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Юрайт, 2020. – 323 с.
17. Гонеева, А.Д Основы коррекционной педагогики / А.Д.Гонеева, Н.И. Лифинцева Н.В. Ялпаева; Под ред. В.А. Сластенина. – Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений 3–е изд., перераб. – М.: Издательский центр «Академия» 2014. – 272 с.
18. Гуревич, К.М. Психологическая диагностика / К.М. Гуревич; Учебное пособие под.ред. К.М.Гуревича, Е.М. Борисовой. – М.: Издательство УРАО,2015.– 304 с.
19. Долгова В. И. Агрессивное поведение подростков / В. И. Долгова// Научно–методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 31. – С. 16–20.
20. Долгова В.И. Формирование эмоциональной устойчивости личности / В.И. Долгова, А.А. Напримерова, Я.В. Латюшин; – Санкт–Петербург: РГПУ им. А.И. Герцена, 2014. – 167 с.

21. Дроздов А. Ю. Агрессивное поведение молодежи в контексте социальной ситуации / А.Ю. Дроздов // Социс: Социологическое исследование. 2018. – №4. – С. 95–98.
22. Дубинко Н.А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в подростковом возрасте / Н.А. Дубинко // Вопросы психологии. – 2016. – №1. – С. 53–57.
23. Журавлев В. С. Почему агрессивны подростки? / В.С. Журавлев // Педагогика. – 2017. – №3. – С. 109–110.
24. Журавлев Д. Подростковая агрессивность психологический феномен или социальная закономерность / Д. Журавлев // Народное образование. – 2013. – №2. – С.185–192.
25. Замостьянов А. Кто заказывает драку. Агрессия и ее неистовые ревнители / А. Замостьянов // Народное образование. – 2015. – №9. – С. 209-217.
26. Зимина И.С. Детская агрессивность как предмет педагогических исследований / И.С. Зимина // Педагогика. – 2015. – №5. – С. 14–18.
27. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / Е.В.Змановская; Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – 2-е изд., исправленное. – М.: Издательский центр «АКАДЕМА», 2014. – 228 с.
28. Кавелин К.Д. Наш умственный строй / К.Д. Кавелин. – М.,2013. – 262 с.
29. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров.. – М.: Издательский центр «Академа», 2012. – 176 с.
30. Колосова С.Л. Детская агрессия / С.Л.Колосова. – СПб.: Питер, 2014. – 224 с.
31. Коррекционная педагогика в начальном образовании : учеб. пособие для академического бакалавриата / под ред. Г. Ф.

- Кумариной. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2016. – 285 с.
32. Корытченкова Н.И. Влияние стилей семейных отношений на агрессивность личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. / Н.И. Корытченкова. – Новосибирск, 2000. 23 с.
33. Кочетов А.И. Работа с трудными детьми: кн. для учителя / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – М. : Просвещение, 1986. – 160 с.
34. Крэйхи, Б. Социальная психология агрессии / Б. Крэйхи. – СПб.: Питер, 2014. – 336 с.
35. Кудрявцева А. Типология агрессии у подростков / А. Кудрявцева // Народное образование. – 2015. – №8. – С. 193–195
36. Левитов Н.Д. О психологических состояниях человека / Н.Д. Левитов; М.: Просвещение, 2015.– 123 с.
37. Лорено Г. Агрессия наших детей / Г. Лорено; Перевод с англ. – М.: Издательский дом «ФОРУМ», 2017.– 160 с.
38. Лоренс К. Агрессия (так называемое зло) / К. Лоренс. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 2014. – 272 с.
39. Мамайчук И.И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2006. – 400 с.
40. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: Учебник / Л.В. Мардахаев. – М.: Гардарики, 2005. – 269 с.
41. Можгинский, Ю.Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, профилактика / Ю.Б.Можгинский; М.: «КОГИТО–ЦЕНТР», 2016. – 181 с.
42. Мухина В.С. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность / В.С. Мухина. – М. : Академия, 2007. – 624 с.
43. Наумова С.В. Как вести себя с агрессивным человеком? / С. В. Наумова // Спр. Секретаря и офис-менеджмента. – 2003. – №5. – С. 72-73.

44. Немов Р.С. Общая психология: Учеб. для студ. образоват. учреждений среднего проф. образования / Р. С. Немов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 400 с.
45. Обухова Л.Ф. Возрастная психология: учебник / Л.Ф. Обухова. – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 442 с.
46. Осипова А.А. Общая психокоррекция / А.А. Осипова. – М.: ТЦ «Сфера», 2015. – 508с.
47. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К.: Кондор, 2011. – 468 с.
48. Павелків Р. В. Дитяча психологія : навч. посіб. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – К. : Академвидав, 2008. – 431 с.
49. Павелків Р. В. Загальна психологія : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К.: Кондор, 2002. – 506 с.
50. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс; Пер. с англ. – М.: Издательский дом «ФОРУМ», 2016. – 160 с.
51. Перешеина Н.В. Девиантный школьник: Профилактика и коррекция отклонений / Н.В. Перешеина, М.Н. Заостровцева; М.: ТЦ Сфера, 2016.– 192 с.
52. Петрова А.Б. Психологическая коррекция и профилактика агрессивных форм поведения несовершеннолетних с девиантным поведением: практическое руководство / А.Б. Петрова. – М.: Флинта, 2014. – 152 с.
53. Петрусь Н.Я. Агрессивный ребенок: особенности педагогического взаимодействия / Н.Я. Петрусь // Педагогика. – 2017. – №3. – С. 117–120.
54. Платонова Н.М. Агрессия у детей и подростков / Н.М. Платонова. – СПб.: РЕЧЬ, 2016.– 336 с.
55. Подласый И.П. Курс лекций по коррекционной педагогике / И.П. Подласый; Учебное пособие для студентов средних специальных

- учебных заведений. – М.: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 2014. – 352 с.
56. Психологический словарь / Под ред. В.Н. Зинченко, Б.Г. Мещареква. Изд-е 2-е. М.. – ФЕНИКС, 2014.– 243 с.
57. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан. – СПб., 1996. – 347 с.
58. Самоукина Н.В. Практический психолог в школе: лекции, консультирование, тренинги / Н.В. Самоукина; М.: Издательство Института Психотерапии, 2015. – 244 с.
59. Свиридова А.Н. Агрессивность девочек–подростков: причины, проявления, профилактика /А.Н. Свиридова// Наука и современность. – Лесосибирск, 2015.– С. 78–81
60. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2016. – 360 с.
61. Скотарева Е.М. Психолого-педагогическая коррекция: теоретико-методологический аспект : учеб. пособие для студ. психол. спец. / Е. М. Скотарева. – Саратов : Изд. центр «Наука», 2007. – 72 с.
62. Смирнова Е.О. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е.О. Хузеева, Е.О. Смирнова // Вопросы психологии. – 2012. – №1. – С.17–26.
63. Станкин М.И. Общая психология / М.И. Станкин; М.: Московский психолого–социальный институт; Воронеж: Изд-во Н.П.О. «МОДЕК», 2015.– 352 с.
64. Степанов В.Г. Психология трудных школьников / В.Г. Степанов; Учебное пособие. М.: И.Ц. «АКАДЕМИЯ», 2015. – 456 с.
65. Тест враждебности (тест Басса-Дарки в модификации Г. Резапкиной) / Резапкина Г. Психология и выбор профессии. Учебно-методическое пособие. – М., 2006. – С. 130.
66. Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы / З. Фрейд. – М.: Педагогика.– Пресс, 2015.– 207 с.

67. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 624 с.
68. Фромм Э. Человеческая ситуация / Э. Фромм. – М.: Смысл, 1994. – 240 с. – (Золотой фонд мировой психологии).
69. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция / И. А. Фурманов. – СПб.: Речь, 2007. – 216 с.
70. Фурманов И.А. Детская агрессивность. Психодиагностика и коррекция / И.А. Фурманов. – М.: ВЛАДОС, 2015. – 231 с.
71. Фурманов И.А. Психология детей с нарушениями поведения: пособие для психологов и педагогов / И.А. Фурманов; – М.: ВЛАДОС, 2004. – 51с.
72. Хван А.А. Опыт стандартизации опросника измерения агрессивности и враждебных реакций А. Басса и А. Дарки. / А.А. Хван // Психологическая диагностика. – 2015. – №1. – С. 35 – 58.
73. Хорни К. Невроз и личностный рост / К. Хорни. – СПб.: Восточно–Европейский институт психоанализа, 2014. – 278с.
74. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии, 1971, № 4.
75. Эльконин Д. Б. Психология развития человека / Д. Б. Эльконин. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 460 с.
76. Эриксон Э. Детство и общество: Пер. с англ. / Э. Эриксон. – СПб.: Летний сад, 2000. – 416 с.
77. Юнг К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Мн.: ООО «Харвест», 2016. – 528 с.
78. Яблоков А.В., Медников Б.М. Чарльз Дарвин. Происхождение видов путем естественного отбора / Ч.Дарвин, Б.М. Медников, А.В. Яблоков.– М.: «Просвещение», 2017. – 345 с.